

PERWERDEYA TECWÎDÊN KURDÎ DI MEDRESEYÊN KURDAN DE Û ANALÎZEK LI SER “ZUBDETU’T-TECWÎD LI’T-TALIBI’L-MUSTEFÎD”A EBDURREHMAN EL-FARÛQÎ

(EDUCATION OF KURMANJI TECVÎDNAMES IN MADRASAHS OF KURDS AND AN
ANALYSIS ON “ZUBDETU’T-TECWÎD LI’T-TALIBI’L-MUSTEFÎD”A
EBDURREHMAN EL-FARÛQÎ)

Ayhan YILDIZ*

Article Type: Research Article // Gotara Lêkolînî
Received // Hatîn: 10.01.2021
Accepted // Pejirandin: 15.03. 2021
Published // Weşandin: 30.04.2021
Pages // Rûpel: 1-24

This work is licensed under the Creative Commons
Attribution International License (CC BY 4.0).
<http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>

Citation/Atif: Yıldız, Ayhan, (2021). Perwerdeya Tecwîdên Kurdî Di Medreseyên Kurdan De Û Analîzek Li Ser “Zubdetu’t-Tecwîd Li’t-Talibi’l-Mustefîd”A Ebdurrehman El-Farûqî, *Kurdiname*, no. 4, p.1-24

Plagiarism/Întihal: This article has been reviewed by at least two referees and scanned via ithenticate plagiarism website // *Ev gotar herî kêrî ji aliyê 2 hakeman va hatiye nixrandin û di malpera întihalê ithenticate ra hatiye derbaskirin.*

Kurte

Îlmê tecwîdê, ji duwazdeh îlmên ku di perwerdeya medreseyên kurmanç û kirmancan (dimilîyan/zazayan) de li Bakur hatine fêrîkirin, li kêleka îlmên bingehîn ên Îslamî yê mîna rêzimana erebî, hedîs, tefsîr, fiqh, kelam, siyer û tesewwufê cih girtîye. Herçiqas di nav kitêbên rêzê de ev şaxê îlim cih nagire jî, mîna *Mewlûda Bateyî*, *Nehcu’l-Enama* M. Xelîlê Sêrtî, û *Nûbihara* Xanî, di destpêka perwerdeyê de hatîye hînkirin. Digel ku muderris û alimên kurdan gelek kitêbên mezin di biwarê zanistên Îslamî de bi zimanê erebî û carinan jî bi kurmançî û dimilî nivîsîne jî, ji me re bû meraq bê ka gelo çima hejmara kitêbên têkildarî îlmê tecwîdê li ber wan gelek kêrî e û tecwîdnameyên kurdî di nav perwerdeya medreseyên kurdan de çima wekî kitêbên dersê cih negirtine? Lewre di vê lêkolînê de me hinek cih da lêgerîn û nîqaşa li ser rewşa wan a di perwerdeya medreseyên Bakur de û ew nixrandin. Di nav van berhemên têkildarî îlmê tecwîdê de me *Zubdetu’t-Tecwîd li’t-Talibi’l-Mustefîd*’a Ebdurrehman el-Farûqî bi raburdûya dîrokî, teşe, naverok û zimanê wê, hêjayî lêkolîn, nîqaş û analîzê dît. Di vê gotarê de piştî ku me hinek agadarî li ser rewşa tecwîdnameyên kurmançî berhev kirin, me ev berhema navbihurî danî ber xwe û em li ser wê kûr bûn.

Bêjeyên Sereke: Tecwîd, tecwîdname, perwerdeya medreseyê, kurmançî û dimilî

Özet

Tecvit ilmi, Kuzeydeki Kurmanç ve Kirmancların (Dımili) medreselerinin eğitiminde on iki ilimden biri sayılmış, diğer temel İslami ilimlerden Arapça dilbilgisi, hadis, tefsir, fıkıh, kelam, siyer ve tasavvuf ilminin yanında yer almış ve öğretilmiştir. Her ne kadar sıra kitapları arasında bu ilim dalı yer almazsa da Bateyî’nin *Mevlid*’i, M. Halil Sêrtî’nin *Nehcu’l-Enam*’ı ve Xanî’nin *Nûbihar*’ı gibi, eğitimin başında öğretilmiştir. Kurmanç ve Dımililerin müderris ve alimleri, birçok büyük kitapları İslami ilimler alanında Arapça ve bazen de Kurmanca ve Zazaca yazmışlarsa da, tecvid ilmiyle ilgili yazdıkları eserler bunların yanında çok az kalmıştır.

* Mardin Artuklu Üniversitesi, Kürt Dili ve Kültürü ABD, ayhanmeretowar21@gmail.com,
<https://orcid.org/0000-0002-8763-4182>.

Bu yüzden biz araştırmamızda bu durumu tartışmaya yer verdik ve Kuzey medreselerindeki eğitimi değerlendirdik. Tecvitle ilgili bu eserlerin içinde Abdurrahman el-Farûkî'nin *Zübdetü't-Tecvîd li't-Talibi'l-Müstefîd* adlı eseri, tarihi geçmişi, şekil, içerik ve dili açısından araştırma, tartışma ve tahlile değer bulduk. Onun için bu makalede manzum ve mensur tecvidnameler hakkında biraz bilgi derledikten sonra, adı geçen eseri incelemeye tabi tuttuk.

Anahtar Kelimeler: Tecvid, tecvidname, medrese eğitimi, Kurmanci ve Dımılı

Abstract

The science of tajwid was considered one of the twelve sciences in the education of the madrasahs of the Kurmanj and Dimilites in the North and was taught and included in the other basic Islamic sciences Arabic grammar, hadith, tafsir, fiqh, kalam, siyer and Sufism. Although this branch of science is not included among the books of the queue, it was taught at the beginning of the education, like Bateyi's *Mevlid*, M. Halil Sêrtî's *Nehcu'l-Enam* and Xanî's *Nûbihar*. Although the professors and scholars of the Kurmanj and Dimilites wrote many great books in the field of Islamic sciences in Arabic and sometimes in Kurmanji and Zaza, their works on the science of tajwid remained very few. Therefore, we have included this situation in our research and evaluated the education in the Northern madrasahs. Among these works on tajwid, we found the work of Abdurrahman al-Farûkî named *Zübdetü't-Tajwîd li'd-Talibi'l-Müstefîd* worthy of research, discussion and analysis in terms of its historical background, form, content and language. Therefore, after compiling some information about verse and prose tajvidames in this article, we examined the aforementioned work.

Lîteratura Mijarê

Gava min berê xwe da xwendina *lîteratura vê qadê*, min dît ku bi tamamî ne têkildarî mijara vê lêkolînê be jî, hin xebatên nêzî wê hatine kirin. Ji ber tuxûbê xebatê, min lêkolînên lîteraturî yên vê qadê ku li derveyî kurmançiya herêma Tirkîyeyê hatine kirin li derve hiştin. Ev xebat jî girîng bûn. Lewre berî ku dest bi mijarê bikira, divîya min *sentezeke referansan* li ser lîteratura vê qadê bikira. Kovara *Nûbiharê* hejmareke xwe wekî *dosyeyeke* taybet gişt ji bo medreseyên kurdan weşandîye. Tê de gotarên çend lêkoleran li ser mijarê hene. Ji wan min tenê ev neqandin: M. Ebdullah Telli (1998) bi navê *Nêrînek li ser Medresên Kurdan* gotarek nivîsîye bi giştî behsa raburdûya dîrokî ya medreseyên kurdan, kitêbên perwerdeyê û jîyana telebeyên wan kirîye. Dîgel van wî medreseyên kurdan bi yên alema Îslamê re berawird kirine; bes wî dor neanîye ser fêrkarîya îlmê tecwîdê. Mela Seîd (1998) bi navê *Mezhebên Nehwê û Kitêbên Xwendinê* gotarek li ser mufredata kitêbên medreseyê û dîroka medreseyên kurdan nivîsîye. Wî tenê cîyê îlmê tecwîdê di serê listeya 12 îlmên medreseyan de nîşan daye û hew. Mela Seîdê Girdarî (2003) gotareke bi navê *Xelîfe Yûsuf û Îrşadu'l-Îbada Kurmancî* nivîsîye û tê de cih daye beşa *Kitêba Tecwîdê* ya Xelîfe Yûsuf. Çi heye ku li ser hêla cîyê wê yê di fêrkarîya medreseyên kurdan de tiştêkî dîyar nekirîye.

M. Edîp Çağmar (2009) gotareke *akademîk* bi navê “Molla Halîl es-Sî'irdî'nin Risaletun fi İlmi't-Tecvîd Adlı Eseri”, di kovara *Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi*, II. de weşandîye. Çağmar di destpêka xebata xwe de li ser berhemên tecwîdê ku aliman ew bi kurmançî nivîsîne kûr bûye. Wî navê heft berhemên daye. Piştî van agadarîyan wî bi tamamî berê xebata xwe daye ser berhema Mela Xelîlê Sêrtî *Risaletu fi İlmi't-Tecwîd* û ew ji aliyê edebî, metod, ziman, naverokê ve daye naskirin. Muhemmed Muxlis Îbn Şêx Ebdurrehman (2013) *pirtûka* tecwîdê ya *Zubdetu't-Tecwîd li't-Talibi'l-Mustefîda* Şêx Ebdurrehman el-Farûqî el-Bohtî çap kirîye. Wî di vê pirtûkê de hindêk agehî li ser jîyana Ş. Ebdurrehman daye û tenê metnê pexşan û menzûm ê wê tecwîdê çap kirîye.

Abdurrahman Adak (2015) *gotarek bi navê Di Edebiyata Kurdî ya Klasîk de Cureyêke Edebî: Zanistên Îslamî nivîsîye û kovara Nûbiharê ew di hejmarê 132an de weşandîye. Nivîskarî di vê nivîsê de cih daye navên çend berhem û nivîskarên zanista tecwîdê jî. Ew menzûmeya tecwîdê ya M. Xelîlê Sêrtî wekî berhema yekem li qelem dide û peyre dorê diêne ser ya Seydayê Licî, ya Hacî Ebdulfettahê Hezroyî, ya Mela Yasîne Şemê û ya Mela Yûsufê Zivingî û êdî pê de naçe û wan nade naskirin.*

Ş. Epözdemir (2015) bi *pirtûka xwe ya Medreseyên Kurdistanê: di Dewra Mîran û Neqşebendîyan de* li ser awayê perwerdeya îlmên medreseyan xebateke kronolojîk kirîye û hin agehîyên girîng dane. M. Birhanê Tarînî (2016), *Menzûmeya Tecwîdê* ya M. Xelîlê Sêrtî ji eslê destxeta M. Muhemedê kurê Mela Resûlê Zoqeydî ku di sala 1954an de îstînsax kirîye transkrîpe kirîye û fotokopîya destxetê digel latîniya wê wekî *pirtûk* çap kirîye. Tarînî pêşgotinek ji bo vê xebatê xwe nivîsîye; bes tê de amaje bi raburdûya dîrokî ya perwerdeya tecwîdê û medreseyên kurdan nekirîye. Tarînî (2016), *Kitabu'd-Durri'l-E'ila fî 'Îlmi't-Tecwîda* Muhemmed Hadiyê Licîyî, ji ber destxeta Z. Amidî latîniye kirîye û digel pêşgotinek û bîyografiya nivîskarî wekî *pirtûk* çap kirîye. Çi heye ku tiştêkî têkildarî perwerdeya tecwîdê ya li medreseyên kurdan dernebirîye.

Lokman Şan û Muzaffer Acar (2020) bi navê “Kürtçe Yazılan Tecvit Eserleri” *teblîxek bo Kurdiyat Sempozyumu I Kürtçede İslami İlimler 26-27 Aralık 2020 Van* a Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Yaşayan Diller Enstitüsü da. Van lêkolera di lêkolîna xwe de piştî pênase, dîrokçe, hukmê şer'î û terîmên têkildarî têgiha tecwîdê, dor anîye ser alimên ku kitêbên tecwîdê bi kurdî nivîsîne. Wan bi dorê jînenîgerîya neh alimên nivîskar ên tecwîda kurdî û agehîyên li ser berhemên wan nivîsîne. M. Xelîlê Sêrtî û berhema wî, M. Hadiyê Licî û berhema wî, Xelîfe Yûsuf û berhema wî, Şêx Ebdurrehman Şawurî û berhema wî, Fethî Hezroyî û berhema wî, Şêx Hesênê Şêx Yasîne û berhema wî, M. Ehmed Yalar û berhema wî, H. Gündüz û berhema wî, Abdulkuddûs Hilmî û berhema wî daye naskirin. Di pey van de wan pênc berhemên tecwîdê ku agadarîyên têkildarî nivîskarên wan bi dest neketine dane naskirin. Bi vê xebata wan cara ewil lêkolîneke akademîk weha berfireh li ser tecwîdên kurdî ket lîteratura vê qadê.

Ev xebatên jorîn di lîteratura qada tecwîdên kurdî de gelek hêja û girîng in helbet. Bes ew berhemên ku Acar û Şan (2020) ew dane naskirin, ji yên ku Çağmar ew dabûn naskirin zêdetir in. Îca berhemên tecwîdê ku bi kurmançî hatibûn nivîsîn û di vê lêkolîna min de bi destê min ketin, bi xêra xebata wan hîn zêdetir bûn. Digel vê di van her du lêkolînên navbangî de behsa hêla “perwerdeya bi pirtûkên kurdî yê tecwîdê di medreseyên kurdan de” nehatîye kirin. Lewre min ev cih wekî *valahîyeke* vê qada lîteraturê hesiband û giranîya xebata xwe da ser vê hêlê û min xwest ku bi vê lêkolînê, hêla perwerdeya tecwîdê ya di medreseyan de derxim pêş.

1. Destpêk

Li medreseyên herêma Bakur ên kurdan seydayan çawa ku dursa îlmên eslî yê Îslamî dane, wan pê re jî berhemên edebî yê li ser van îlman nivîsîne. Çawa ku muderrîsên kurmançî û zazayan, berhemên mîna îlmê siyer, kelam, fiqih û hedîsê bi zimanê ‘erebî dane xwendin, wisa jî wan hewl daye ku heman îlman bi kurmançî û kirmançî jî bidin hîn kirin. Lewre aliman, menzûmeyên mîna eqîde, fiqhname û tecwîdname jî nivîsîne û pê ders dane feqîyên

xwe. Îlmê tecwîdê ku hîna ji serdema Îbn Cezerî (wf. 833/1429) ve bi ‘erebî û bi awayê menzûm hatiye nivîsîn û tederîskirin, wisa diyar dibe ku bi heman rêbazê ketiye nav çand, edebiyat û perwerdeya medreseyan kurdan jî. Çi heye ku hejmara berhemên kurmançî û kirmançî yê tecwîdê, li ber şaxên din ên ilmên Îslamî gelek hindik e. Herçendî li hemû medreseyan herêmê di nav “kitêbên rêzê” de cih ji kitêbên tecwîdê re nehatibe dayîn jî, ji ber ku xwendina sehîh a Qur’anê di çanda Îslamî de gelek girîng e, alimên kurd jî li ser wê sekinîne û bi rêya nivîsîna tecwîdnameyan kurmançî, wan xwestiye ku vî ilmî di nav xwenda û feqîyan xwe de berbelavî bikin û di nav 12 ilmên medreseyan xwe de wan cih daye ilmê tecwîdê jî (Seîd, 1998: 20). Digel vê hewlê, dîsa jî tê rexnekirin ku “Di piraniya medreseyan kurdan de perwerdeya ilmê tecwîdê, hem lawaz û qels e hem jî bê pîr û pergala e. Her medreseyekê bi awayekî cîyawaz perwerdeya tecwîdê kirîye. Hinekan nekirîye û hinekan hindik kirîye. Hinek medreseyan bi zimanê kurdî, hinekan bi zimanê ‘erebî û hinekan jî bi zimanê tirkî ev îlim hînî telebeyên xwe kirîye. Herî dawî di pey salên 1940î de muderrisan hînkirina tecwîdê ya bi kitêbên bi kurdî hema hema bi temamî terk kirîye û bi pirtûkên bi zimanê tirkî pêk anîye.” Min ev bertengîya perwerdeya zanista tecwîdê û lawazketina tecwîdnameyan kurdî wekî “pîrs” û “*pirsgirêk/problem*”a gotarê li qelem da û peywendîya wê digel bêserûberîya civakî nirxand:

“Rista bêrêkûpêkîya civakî li ser lawazketina tecwîdnameyan kurdî di perwerdeya medreseyan kurdan de çi ye?”

Piştî dîyarkirina problema bingehîn, bi awayê meraqawer min qesda çareserkirina pîrsên jêrîn ên têkildarî problemê kir: “Gelo asta ilmê tecwîdê di medreseyan Bakur ên kurdan de ji berê ve çi bûye? Perwerdeya vî ilmî herî zêde bi kîjan zimanî hatîye kirin? Çi bi zimanê erebî be, çi bi tirkî û çi bi kurmançî û kirmançî be kîjan kitêba tecwîdê wekî kitêba dersê di medreseyan wan de hatîye xwendin? Kitêbên tecwîdê ku ji aliyê muderrîsan kurdan ve bi kurmançî û kirmançî hatine nivîsîn, wekî *Tecwîdnameya el-Farûqî*, ji ber çi di nav mufredata giştî ya medreseyan wan de cih negirtine? Gelo tu alimên medreseyan ku di qada ilmê tecwîdê de wekî mucewwid nav û deng dabe heye? Wekî brans, çawa ku jiberkirina kitêbên gramera erebî li ser telebeyên medreseyan hatîye ferzkirin, rewşeke wisa di warê bransa tecwîdê de jî çê bûye yan na? Gelo mucazan îcazeya tecwîdê daye feqîyan?”

Vê rewşa ha ya nezelal, ji salan ve ye ez *tengezar* dikirim. Wekî telebeyekî vê qadê li derdora xwe rastî rexneyan dihatim û gazin ji alimên kurdan dihat kirin ku giranî û girîngî nadin ilmê tecwîdê. Pirtûkên bi kurdî yê tecwîdê li erdê mane, nehatine çapkirin, di nav pirtûkên rêzê yê medreseyan de cih negirtine. Keda alimên ku tecwîdê bi kurmançî nivîsîne li haşê çûye û diçe. Tu hevgirtinek biîntizam a perwerdekirina tecwîdê di nav medreseyan kurdan de li Bakur tune. Digel ku pirtûkên bi kurdî yê tecwîdê hene jî, perwerdeya tecwîdê di medreseyan de ne bi kurmançî û dimbilî; bes bi zimanên din e. Nakokîyek di vir de xuya dibe. Bi sedsalan di medreseyan kurdan de perwerdeya ilmên curbicur hatîye kirin, alimên wan gelek kitêb nivîsîne, bi taybetî giranî û girîngîya fêrkarîya gramera zimanê erebî pir bi pêş ketîye; lêbelê ilmê tecwîdê weha zêde li paş maye. Ev rewş wekî pîrsgirêkekê li pêşberî me ye. Divê ravekirinek ji bo wê hebe. Ji ber vê rewşê lêkolîneke zanistî di vî warî de hem *girîng* bû hem jî pêwîst bû.

Pêşpêjn û texmîna min a têkildarî encama ku dê ji vê lêkolînê wekî *hîpotezekê* derxim heye. Di vê lokolînê de dê hewl bidim ku rastî-nerastîya pêşbînîya lêkolîna xwe digel

hêmanên wê biceribînim. Li gor ku di çavkanîyan de derbas dibe pisporan *hîpotez* (denence), wekî wan “darazên pêşnîyazî” li qelem daye ku lêkolêr, di pêvajoya lêkolîna xwe de ji bo ku çareserîyeke rast ji *problemê* re bibîne, hewl dide ku bi wê peywendîya ku di navbera du modîfîkeyan de heye mijarê rave bike. (Kuzu, 2013: 24) Lewre *hîpotez*, ew texmîn û bendewarîyên lêkolêr in ku ji encama lêkolîna xwe dipê. Wekî çavdêrekî *unîverseya* qadê li gor tecrubeyên halê hazir *hîpoteza* min a vê lêkolînê ew e ku:

“Gava nîzam û întîzameke hevgirtî di jîyana civakî û rayedarî ya gelekî de hebe, perwerdeya wî gelî jî digihîje pîr û pergaleke birêkûpêk a hevgirtî.”

Hizir û ramana vê lêkolînê ev e û li ser vê pêşbînîyê derbasî pêvajoya lêkolînê dibim. Vê ferzîkirinê wekî encameke ku ji bo problema lêkolîna min çareserîyeke demdemî be, di destpêka lêkolîna xwe de dîyar dikim. Bi *metod û xebata xwe dê vê hîpotezê test bikim* bê ka gelo ev nêrîn rast e, yan xelet e. Li ser vê bingehe ji bo çareserîya problema lêkolîna xwe di serê ewil de min ev nêrîn dîyar kir. Wekî encameke demdemî bi qenaeta min çareserîya vê *problemê* bi vê rêyê ye; lêbelê ez dê rastî-nerastîya wê test bikim.

Min *amanc* bi vê lêkolînê, tesbîtkirina pile û payeya perwerdeya îlmê tecwîdê ye ku di medreseyê kurdan de cih digire. *Hedefa* min bi vê amancê ew e ku wan berhemên kurdî yê tecwîdê wekî materyalên nû yê qada lîteraturê, ji bo lêkolêrên çand û edebîyata kurdî pêşkêş bikim. Ji bo vê amanc û hedefê, min li sehayê lêkolînê bi teknîka “hevîdîn”ê digel ehlê medreseyê pêk anîn. Muderrîsên kurmanç û zazayan, herçiqas li gor derfetên xwe di perwerdeya xwe ya medreseyan de cih daye vî îlmî jî, li gor derfetên xwendina xwe ya sîstematîk a lîteratura vê qadê, min pê derxist ku lêkolînê zanistî di qada vê biwarê de hindik hatine kirin. Lewre min jî ev xebat wekî pîrseke lêkolînê danî ber xwe û min xwest sedemên wê derxînim holê. Bi vî awayî min amanc bi vê lêkolînê ew e ku berê bal û dêhna lêkolêr û ehlê medreseyên kurdan bikêşim ser girîngî û perwerdeya îlmê tecwîdê di medreseyên wan de. “Vedîtin”ên ku di vê lêkolînê de dê bi dest bixim, hevîdar im çawa ku dê di warê perwerdeya medreseyên kurdan ên Serxetê de bi kêr bîn, dê bi kêrî medreseyên kurdan ên Binxet, Başûr û Rojhilat jî bîn. Çawa ku hêleke vê xebatê ya perwerdeya bi kurdî heye, hêla wê ya zimanê dîyakronîk ê kurdî û dîroka edebîyata kurdî jî heye. Ji ber van egeran bi qenaeta min ev lêkolîn *girîng* e.

Ji ber ku tuxûbên gotara min bi medreseyên kurdên Serxetê ve sînorkirî ye, li qada wê ya lîteraturî ya Herêma Kurdistanê Iraq, Kurdistanê Îran û Herêma Binxetê negerîyam. Dibe ku li wan deran jî di vê qadê de lêkolînê zanistî li ser perwerdeya tecwîdê di medreseyên kurdên wan deran de hatibin kirin û lîteratureke qadê hebe; bes ji ber ku barê gotarê zêde giran dikir, min lîteratura wan li derveyê lêkolîna xwe hişt. Ji ber van rewş û rasteqînîyan min bergeha lêkolîna xwe bi medreseyên Bakur ên kurmanç û zazayan sînordar kir. Bi tevî vê bertengîyê min xebatên tîkildarî berhemên tecwîdê yê kurmançên Binxet, Rojhilat û Başûr û soran, goranên Rojhilat û Başûr li derveyê xebata xwe hiştin.

Berê vê gotarê li ser pîrsgirêka perwerdeya îlmê tecwîdê ye ku di medreseyên kurdên Bakur de hatîye dîtin. Ji ber ku qada vê gotarê ji qada zanistên îlahîyatê zêdetir li ser hêla edebî ya berhemên tecwîdê ye, malûmatên zanistî yê tîkildarî “qada îlahîyatê” jî derî vê xebatê hatin girtin. Herçiqas îlmê qiraet û tecwîdê zêde peywendîdarî hev bin jî, giranîya gotarê li ser perwerdeya berhemên bi kurdî yê îlmê tecwîdê di medreseyên kurdan de û bi taybetî li ser *Zubdetu 't-Tecwîd li 't-Talibi 'l-Mustefîd*”a Ebdurrehman el-Farûqî ye.

Piştî senteza lîteratur û beşa “destpêkê” beşa ewil a vê xebatê, danasîna îlmê tecwîdê û berhemên qedîm ên bi zimanê erebî ne. Beşa duyem ji bo kevneşopîya berhemên tecwîdê di çanda perwerde û edebîyata kurdî de hatîye veqetandin. Di beşa sêyem de berhemên tecwîdê ku bi kurmançî hatine nivîsîn, bi awayê menzûm, peşan, çapkirî û neçapkirî hatin dabeşkirin û bi kurtî ew hatin naskirin. Di beşa çaran de bi taybetî li ser danasîna *Zubdetu't-Tecwîd li't-Talibi'l-Mustefîd*’a Ebdurrehman el-Farûqî hatîye rawestan. Piştî van cih ji beşa “vedîtîn”, “nîqaş” û “encam”ê re hat dayîn.

Wekî *metod* û teknîk ji bo vê lêkolînê min hem xebata qadî (seha) kir û bi “ehlê medrese”yên berê û îro re “hevdîtîn” û pêk anîn, hem jî li berhemên nivîskî yê tecwîdê gerîyam û çî “çapkirî”, çî “destxet” bin, ên ku bi dest ketin, min ew wekî materyal bi kar anîn. Ji bo ronahîkirina vê meraq û meremê, min ji agadarîyên qada devkî bi “metoda hevdîtînê” mifa wergirt. Di van hevdîtînan de wekî *navgîna pîvangê* min formeke pirsan amade kir û ji kesên peywendîdar ev pirsîn: “1) Gelo perwerdeya tecwîdê di zemanê we de li medreseyan hebû? 2) Gelo perwerdeya îlmê tecwîdê di serdema we de li medreseyan bi çî zimanî bû? 3) Gelo çima perwerdeya tecwîdê di nav medreseyan kurdan de kêmbû? 4) Gelo çima perwerdeya tecwîdê ne bi zimanê kurdî bû? 5) Heger te perwerdeya tecwîdê li medreseyê dîtibe, bi kîjan berhema kîjan nivîskarî bû? 6) Bi te hevgerîneke mufredatî ya tehsîla îlmên medreseyê hebû, ku tunebe, sedemê wê çî bû? 7) Bi dîtina te sedemê ku piştî salên 1940î di medreseyan de tehsîla tecwîdê bi temamî qelibî ser zimanê tirkî çî ye? 8) Gelo seydayan îcazet di îlmê tecwîdê de dida feqîyan?”

Ji qada “nivîskî” ji “berhem”ên ku bi dest ketin min sûd wergirt. Jixwe Çağmar (2009) û Şan û Acar (2020) jî bi metoda lêgerîna sehayî di vê qadê de xebitîbûn. Wan bi vê metodê gelek berhemên kurdî yê tecwîdê, digel agadarîyên têkildarî nivîskarên wan bi dest xistîbûn û bi ser ketîbûn.

2. Pênaseya Tecwîdê

Di zimanê ‘erebî de تَجْوِيدٌ *tecwîd*, li gor ferhengê, tê wateya xweşik-kirin û rindkirinê. Gava bedewiya tiştêkî tê amanckirin, bi erebî tê gotin ev tiştê ha “ceyyid” e, ango xweşik û spehî ye. Koka kelîmeya *tecwîdê* ku “cewd” e, tê wateya selahiyetê û sifeta qencîyê (Huseyn, 2012: 69). Li gor wateya terîmî *tecwîd* ew e ku kesê Qur’anxwên, heqqê herfan bide û hukmên wan ên musteheq pêk bîne, her herfekê li gor mexreca wê ya tekûz bixwêne û dengê xwe jî, bi qasî derfeta xwe, di xwendinê de xweş bike (el-Ebd, 2012: 40). Li vê derê divê neyê jibîrakirin ku Qur’anxwên, gava qiraeta xwe bi *tecwîdê* pêk dihêne, haydarê “sînor”ê diyarkirî ye jî. Çawa ku heqqê her yek herf û meddekê dide, pê re jî zêdetirî vî heqqî, ji sînorên wan dernakeve û nakeve îfratê.

Bêjeya “*tecwîd*”ê ku ji kelîmeya جَوَدٌ *dihe*, bi awayekî xweşik çêkirina tiştêkî ye. *Tecwîd*, navê îlmê xwendina Qur’anê ye ku li gor usûla wê dihe pêkanîn. Ji bo wê kitêba ku li ser îlmê xwendina rast û birêkûpêk a Qur’anê hatiye nivîsandin jî *tecwîd* dihe gotin. Mirov, bi xêra îlmê *tecwîdê*, hînî taybetiyên xwendina herf, kelîme û ayetên Qur’anê dibe. *Tecwîd*, navê wî “îlmî” ye ku mirov pê hînî sifetên lazîmî û arizî yê herfên alfabeya ‘erebî dibe. *Tecwîd*, ew zanîn e ku mirov, bi xêra wê, di xwendina Qur’anê de, heqê herfan dide û li gor esil û feslê herfan, qîmetê dide herf û kelîmeyê û di awayê xwendinê de, ji îsraf, îfrat, tefrît û

xwarbûnê xwe dûr radigire û di rêya îstîqametê de diçe. Bi vî awayê tecwîdê, xwendina Qur'anê digihîje kemalê, dixemile, dipirxule, dikemile û xweş dibe.

2.1. Peywendîya Tecwîdê Digel Fonolojîyê

Îlmê tecwîdê dike ku mirov, bi rêbaza zanista “fonetîk”ê ku jê re “herfzanî” dihê gotin, her herfê, li gor awayê wê yê rast û tekûz îfade û teleffuz bike, herfên dengdêr dirêj dike (med) û di ciyên ku herf dikevin de (îxfâ), wan li ber çavan bigire û li gor rê û rêçikên îdxam, îzhar, sekte, weqif, qelqeleqeyê tevbigere. Li gor zimannasîya serdema îro mirov dikare îlmê tecwîdê, wekî îlmê dangan (fonolojî) û rûdanên dangan bi nav bike.

Di serdema me de hunera “dîksîyon”ê ku li ser awayê axaftina bedew kûr dibe û “artikulyasyon” ku hurgilîyên hevgerîna kêteyan digire ber xwe û azayên axaftinê û awayê bilêvkirin û teleffuzkirinê dixebite, “zanista dangan” (fonolojî) ku di biwarê axaftina xweş a zimaneke de lêkolînan dike û “prozedî” ku li ser dirêjî û kurtîya dangan û li ser awayê rast ê bikaranîna cextên dangan kûr dibe piştî zanista tecwîdê derketine. Çunkî prozedî jî, bi awayekî ji awayan li ser “musîkîya tecwîdê” dixebite (Gülle, 2006: 16).

2. Berhemên Ewîl ên Îlmê “Tecwîd” û “Qiraet”ê

Îlmê tecwîdê ku şaxekî sereke ye di nav îlmên Îslamî de, bi berhem, rawî, qarî', îmam û qayîdeyên xwe, li welatên Îslamî, xwedî raburdûyeke zêdetirî hezar salî ye. Îmamê herî ewîl ê îlmê tecwîdê Elî b. Ebî Talîb e, di pey wî re Ebû Ebdurrehman es-Sulemî, peyre 'Asîm b. Ebî'n-Necwed (wf. 127hicrî) û Hefs b. Suleyman (wf. 180hicrî) tê (Dawudî, 2010: 34). Çawa ku di dîroka Îslamê de ji bo îlmê hedîsê, dam û dezgehên bi navê Daru'l-Hedîs hatine vekirin, di qada îlmê Tesewwufê de mekanên mîna Dergeh, Tekiya û Zawiye hatine avakirin û talîm û tadrîsa vî îlmî li wan deran hatiye kirin, di warê tîlawet, qiraet û xwendina Qur'anê de jî sazî û dezgehên mîna Daru'l-Qurra (Azadî, 1998: 44) hatine vekirin û talîm û tadrîsa îlmê Qur'anê, di van sazî û avahîyan de hatiye îcrakirin.

Zemanê berê, herfên Qur'anê hem bê hereke (bê zêr û ziber) bûne hem jî bê xal (nuqte) bûne. Li gor ku Ebû Ebdullah ez-Zencanî ragihandîye, Ebû'l-Eswed ed-Duelî (wf. 69/688) ku li ber destê Xelîfe 'Elî b. Ebû Talîb hînî nehwe bûye hereke danîne ser herfên wê û telebeyê wî Yehya b. Ye'mer el-Edewanî (wf. 129/713) cara ewîl xal danîne ser herfên wê (Ünlü, 1978: 21). Berhema ewîl a ku behsa qayîdeyên mijarên mîna îxfâ, îzhar, med, qesr û weqifê yê îlmê tecwîdê dike, ji hêla Yehya b. Ye'mar (89/707) ve hatiye nivîsîn. Gava em vê li ber çavan bigrin, dê bihête dîtî ku tecwîd, wekî şaxekî ji îlmên Îslamî, di serdema tabûnan de dest pê kiriye (Bağcı, Keleş, & Önen, 2017: 40).

Li gor hin rîwayetan berhema ewîl a serbixwe ku li ser îlmê tecwîdê hatiye telîfkirin, ji hêla Ebî Mezahîm el-Xakanî (325/937) ve, bi navê “*el-Qesîde*” hatiye nivîsandin. Ev, ewiltirîn berhema menzûm e ku di warê îlmê tecwîdê de û di dawîya sedsala sîsîyan a koçî de hatiye telîfkirin. Digel ku ev berhem, hemû mijarên tecwîdê di xwe de nahewîne jî, wekî berhemeke herî ecibandî ya vê qadê hatiye qebûlkirin (Nesr, *Xayetu'l-Murîd fi'Îlmi't-Tecwîd*, 1994: 22).

Alimê ku ji kitêbên ewil ên li ser îlmê qiraetê tedwîn û telîf kiriye, Ebû Ubeyd b. Selam (w. 224/828) e. Li gor Îbnu'l Cezerî (833/1429), diyar dike ku yê cara ewil li ser îlmê qiraetê berhem daye, Ebû Hakim es-Sicistanî (wf. 225 h.) ye. Peyre, heta Îbn Mucahid, di vê hêlê de gelek kitêb hatine nivîsîn (Önen, 2015: 102-103). Alimekî ku cara ewil îlmê qiraetê daye hev, ango tedwîn kirîye, Îmam Ebû Ubeyd Qasim b. Selam (wf. 224/828) e ku di sedsala sisê ya koçî de berhema bi navê *el-Qiraet* telîf kiriye. 'Ubeyd Qasim b. Selam, wekî alimê ku cara ewil "kitêb"eke şamil li ser îlmê qiraetê nivîsiye jî tê qebûlkin (Önen, 2017: 50).

Alimê ku qiraeta *Seb'etu Ehrufîn [Heft Herf]* di kitêbekê de civandiyê ser hev û bi vê xebata xwe, di sedsala çaran ê koçî de navdar bûye, Hafiz Ebû Bekir b. Mucahid el-Bexdadî (w. 324h.) ye. Alimê îlmê qiraetê ku di qernê pêncan ê koçî de li ser zanîst û hunera qiraetê nav û deng daye, Hafiz Ebû Emrû Usman b. Seîd ed-Danî (w. 444h.) ye. Wî, bi navê *Kitabu't-Teysîr* berhemek daye û wê hingê ev berhem meşhûr bûye. Ev alimê navdar, li Endulusê çûye rehmetê. Di sedsala şeşan a koçî de Îmam Qasim b. Feyyûre b. Xelef eş-Şatibî di vî warî de derketiye pêş. Wî berhemek bi navê *Herzu'l-Emanî we Wechu't-Tehanî* û berhemeke din jî bi navê *Kitabu't-Teysîr fi'l-Qiraetu's-Seb'e* telîf kiriye. Hejmara beytên vê berhema menzûm 1173 ye û Îmam Şatibî, sala 590ê koçî, li Qahireyê çûye rehmetê. Di pey van îmamên navdar de îmamê muheqqiq Eba'l-Xeyr Muhemmed b. Muhemmed Îbn Muhemmed bi el-Cezerî, li ser îlmê qiraetê gelek kitêb telîf kirine. Wî, di warê îlmê tecwîdê de menzûmeyêke bi navê *Muqeddime* telîf kiriye ku bi navê *Metnu'l-Cezeriyye* navdar bûye. Îbn Cezerî, sala 833ê koçî, li Şîrazê çûye rehmetê (Nasir, 1994: 23).

3. Berhemên Tecwîdê di Perwerdeya Medreseyê de

Giraniya medreseyên kurmanç û dimiliyan, ji ber ku li ser tadrîsa îlmê serf û nehwa erebî bûye, cîyê tehsîla îlmê tecwîdê hindik maye. Li gor daneyên berdest, tenê di nav rêza kitêbên xaricî yê medreseyên kurdan de navê *Hidayetu'l-Mustefid, Metna Cezeriyye, Qiraetê Seb'e, Tecwîda Şêx Yûsufê Bazîdî* (Seîd, 1998: 20) û *Tecwîda Şêx Mehdî heye*. Mela Mehmûdê Bazîdî (1797-1867), di *Muqeddîmeya* xwe "Behsa Musennifê Mewcûd ê Serfê di nêv Ekradan de" li ser îlmên ku di medreseyên kurdan de tînin xwendin dike û radigihîne:

"Telebeyêd Kurdistanê heta Bexda, Besra û Mûsilê diçûn û digerîyan û tehsîla îlman dikirin. Mubtedêd ekradan ji îbtîdada *Hece* û *Qur'anê* dixwînin, paşî *Mewlûda Kurmançî*, paşî *Nûbihar* û *Pendêtarê*, paşî jî şerî'etê *Îcaz, Mehr* û *Enwarê* dixwînin. Îcarê îbaretê *Tesrîf, Zurûf* û *Terkîba* Mela Yûnisê Helqetîni dixwînin ku eve her sêna bi zimanê kurmançî ne. Paşî jî *Serfa Se'dînê* û *Se'dullah* koçek û hinek ji *Mentiqê Husamkatê, Qewlê Ehmed* û *Şerha Şemsîye*, xulase bi tertîb duwazdeh îlûman dixwînin, muntehî û mezûn dibin." (Bazîdî, 2010: 56)

Di medreseyên kurdan de xwendin û tehsîla îlmê tecwîdê, ji kengê ve cih girtiye, cîyê meraqê ye. Li hin medreseyên kurdan mîna serf û nehiwê, dersên tecwîdê jî bi awayê komî hatîye dayîn (Yakışık, 2013: 501). Mela Nezîrê Hekarî (wiladet 1950) heta salên 2000î di medreseya xwe de di pola amadehîyê de darsa tecwîdê, digel *Qur'an, Mewlid, Nûbihar, Eqîdeya Îmanê* û *Xettên erebî mecbûrî* kirîye (Musayev, 2018:240); mixabin dîsa navê kitêbeke diyar nehatîye dayîn. Bi qasî ku nîşê salên 1950-1990an gihaştê, di pey xwendina *Qur'anê* de, *Qerebaş Tecwîdî* ya bi tirkî di nav feqîyan de dihat xwendin. Herçiqas berhemên bi kurmançî yê tecwîdê hebin jî, bêtir pirtûkên tecwîda bi zimanê erebî û tirkî hatine tercîhkirin. Wekî mînak seydayek ku behsa perwerdeya xwe ya medreseyê dike, diyar dike ku

seydayê wî Mela Ebdurrehman Toprak, bi eslê xwe ji Trîmaya Dihê ye, li medreseya Minaraya Hawêl di salên derdora 1950î de, dersa tecwîdê bi zimanê tirkî dida. (Epözdemir, 2015: 130). Li gor mufredata perwerdeya medreseyên serdema me (piştî salên du hezarî) di “seffa ewil” de, tadrîsa tecwîdê, bi xwendina Qur’anê re tê.¹ Navê dersa ewil *Qur’ana Kerîm Digel Kitêbeke Muxteser a ‘Îlmê Tecwîdê* ye. Di pey vê astê de ji sinifa yekem heta sinifa şeşan navê kitêbên tecwîdê di mufredatê de tune.

Gava mirov li “menhec û bernameyên tadrîsa medreseyên kurdan” dinêre, xuya dibe ku di nav kitêbên rêzê û mufredatê de navê pirtûkên tecwîdê yên bi kurdî tune. Herçiqas berhemeke tecwîdê ya ‘erebî bi navê *Hidayeti’l-Mustefîd fî Ehkami’t-Tecwîd* a Muhemmed Mehmûd (Ebî Reyme) û *Qerebaş Tecwîdî* hebe jî, li pêşber medreseyên tirk û ‘ereban gelek hindik dimînin. Ji ber vê egerê ye ku rexneyeke dûredirêj, ji zemanê berê ve ye li alim û feqîyên kurdan li ser fêrkarî û perwerdeya tecwîdê tê kirin.²

Zimanê Berhemê	Navê Berhemê
Erebî	1. Hidayetu’l-Mustefîd fî Ehkami’t-Tecwîd 2. Metnu İbn Cezeriyye 3. Qiraetê Seb’e 4. Risale fî’D-Dadi 5. Miftahu’t-Tecwîd li’l-Mute’ellim’l-Mustefîd
Kurdî/Kurmancî	1. Tecwîda Xelîfe Yûsuf 2. Tecwîda Şêx Muhemmed Mehdî
Tirkî	1. Karabaş Tecvidi

Tablo 1. Kitêbên tecwîdê û zimanê wan.

Berhemên li ser îlmê tecwîda tilawetê ku bi kurmancî hatine nivîsîn, bêtir bi teşeyê menzûm in. Sedemê vê yekê jî, bi ihtimaleke mezin ew e ku kitêbên tecwîdê, ji serdema destpêkê ve di edebiyata ‘erebî de, bi teşeyê nezmî hatine nivîsîn. Lewre dibe ku alimên kurmanc ên Bakur jî dabin ser vê şopê û berhemên xwe yên tecwîdê, bi teşeyê nezmî nivîsîbin. Digel vî awayî, berhemên ku bi awayê pexşan jî hatine nivîsîn hene.

Digel ku berhemên tecwîdê bi kurmancî hene jî, cîyê balkêşiyê ye ku di piraniya medreseyên Bakur de, *Karabaş Tecvidi* bi feqîyan wek kitêba dersê hatiye/tê xwendin. Li gor seydayên medreseyê diyar dikin,³ zemanê berê kitêbên bi ‘erebî yên tecwîdê di nav ehlê medreseyê de hebûn û feqîyan ew dixwendin. Yek ji wan *Hediyetu’l-Mustefîd fî Ehkami’t-Tecwîda* Şeyx Mehmûd Ebî Reyme⁴ ye. Yek jî *Tecwîda* Şêx Mehdî (1932-2007)⁵ ye. Li

¹ Ji bo vê mijarê bnr. *el-Menhecu we’l-Bernamecu li’l-Medarisi’l-Îslamiyyet*, (Î’dad: Hey’etun mine’l-Muderrisîn), Diyarbekir, 1433. Pirtûka destan a talibên Medreseya Suffe ya Dîyarbekirê.

² Gava li ser vê pirsgirêkê me pirs ji M. Salihê Kotekan û M. Ebdrehmanê Teraşî/Batmanî kir (27.12.2017) M. Salihê Kotekan got ku di weqtê me de *Tecwîda* Şêx Mêdî hebû; M. Ebdurrehman Batmanî got ku di serdema me de nayê bîra min ku me îlmê tecwîdê bi derskî xwend. Navê wê *Risale fî’D-Dadi* ye.

³ M. Salihê Koteka û M. Yûsufê Pîranê, ji bo vê mijarê li medreseya Erxenyê diyar kir ku di nav kitêbên medreseyan de ji bilî *Karabaş Tecvidi* berhemên bi zimanê erebî jî hatine xwendin. 11.10.2017.

⁴ Navê temamê vî alimî es-Seyyid eş-Şeyx Muhemmed el-Mehmûd e û bi navê Ebî Reyme, muellimê medreseyê û tehzîbê meşhûr e. Pirtûka wî *Hidayetu’l-Mustefîd fî Ehkami’t-Tecwîd* 38 rûpel e. Min ew ji pirtûkxaneyê Mektebetu Dîyarbekir kirî. Li ser bergê wê ye ewil M. Nuri Nas İslami Kitaplar Naşiri, Midyat-Hükümet nivîsandî ye. Di rûpelê dawî (38) de hatiye nivîsandin ku Muhemmed el-Mehmûd en-Neccar el-Heneffî di sala 1316yê hicrî de ev berhem amade kirîye. Muhemmed Edîb el-Hewranî el-Ezherî el-Hemewî jî teqrîzek jê re nivîsîye û di rûpelê 39an de cih digire. Nivîskar ew bi terzê pirs û bersivê amade kirîye û di destpêka pirtûkê de diyar dike ku wî ev ji bo zarokan amade kirîye.

medreseyên Licê,⁶ kitêbeke tecwîdê ya bi zimanê erebî, *Miftahu 't-Tecwîd li 'l-Mute 'ellim 'l-Mustefîd* ku muellifê wê Ebdullah b. Îbrahîm el-Mekkî bû feqîyan xwe bi xwe xwendîye.

Muderrisekî ku zêdetirî nîvsedsalekê ye di medreseyên xwe de darsa feqîyan daye Mela Hesenê Sofya,⁷ dîyar dike ku di wextê wan de perwerdeya tecwîdê gelek kêmbû. Tenê bi awayekî hindik awayê teleffuza herfên taybet ên erebî di nav ehlê medreseyê de dibû mijara muzakereyan; lê mijarên din ên tecwîdê na. Piştî ku ji bo qadroyên Dîyaneta Dewletê mela ji medreseyan jî dihatin girtin, darsa tecwîdê bi *Tecwîda Qerebaş* dest pê kir. Ji bo ku feqî di îmtîhanên melafiyê de bi ser bikevin, wan di nav xwe de darsa tecwîdê bi zimanê tirkî mutalee û muzakere dikir.⁸

Berî ku em dest bi analîzê bikin, divê em berhemên tecwîdê yên ku bi kurmacî li Bakur hatine nivîsîn rêz bikin. Ji ber ku ev berhem hem bi awayê nezmî hem jî bi awayê pexşan hatine nivîsîn, li vê derê em dê bi dorê li ser wan agadarîyan bidin û peyre dorê biênin ser tecwîdnameyên kurmacî (zazayî). Ji ber ku piraniya berhemên tecwîdê yên bi kurmacî wekî “destxet” mane û “nehatine çapkirin”, li vir em dê cih bidin danasîna wan jî.

3.1. Tecwîdnameyên Kurmacî

3.1.1. Tecwîdnameyên Menzûm ên Kurmacî

3.1.1.1. *Risaletun fî 'Îlmi 't-Tecwîda Mela Xelîlê Sêrtî*

Li gor daneyên ber destê me, berhema ewil a tecwîdê ku bi kurdî (kurmacî) hatiye nivîsîn, *menzûmeya Mela Xelîlê Sêrtî* (1750-1843) ye. Navê vê berhemê, رسالة في علم التجويد *Risaletun fî 'Îlmi 't-Tecwîd* e û hejmara beytên wê, 241 e (Adak, 2010: 146). Sêrtî ev menzûme bi terz û teherê mesnewîyan nivîsiye. M. Edip Çağmar li ser vê menzûmeyê gotarek nivîsiye. Mela Birhanê Tarînî ev berhem bi alfabe ya kurdî-latînî di sala 2016an de di nav Weşanên Lîsê de çap kirîye. Heta van salên dawî jî ev berhema Sêrtî bi qasî *Nehcu 'l-Enama* wî di nav ehlê medreseyê de nedihat naskirin. Ji ber ku li ser vê berhemê lêkolîneke zanistî hatîye kirin, li vir em behsê dirêj nakin.⁹

⁵ Şêx Muhemmed Mehdî di sala 1932yan de li gundê Xidirîlyasa Dîyarbekirê hatiye dunyayê. Li medreseya Bellê ya Bismilê, li cem Mela Îbrahîm xwendîye. Ji wir çûye Zivinga Şîqaqa li cem Mela Muhemmed xwendîye, ji wir çûye cem Mela Sadullah û Seyyid Hesenê Girikî û pişre li cem Mela Seîdê Cimzerqî *Cem 'ul-Cewami'* xwendîye û vegeyîyaye Bellêya Bismilê, ji destê Mela Îbrahîm îcazetnameya xwe wergirtîye. Wî li Seyfulmulûka Dîyarbekirê medrese ava kirîye û dest bi muderristîyê kirîye û ji Şêx Seyda xelîfetîya terîqetê wergirtîye. Şêx Mehdî di sala 2007an de wefat kirîye. Şêx Mehdî li herêmê bi perwerdeya ilmê qiraetê navdar bûye. Wî îcazeta “Qiraetê Seb'e ji Seyyid Hesen wergirtîye. Bi navê 1) *Risaletu Mexreci 'd-Dad*, 2) *Risaletu en-Nutqu 'l-Fesîh*, 3) *Risaletu 't-Tewessul we 'l-Îstimdad*, 4) *Risaletu fî Tehrîmi 'r-Riba* û hwd. çend berhem nivîsîne. Ji bo agadarîyên berfirehtir bnr. M. Edip Çağmar, “Şeyh Muhammed Mehdî”, *Diyarbakır Ansiklopedisi*, Ankara, Elvan Yayınları, 2013, V/347.; Kadri Yıldırım, “Diyarbakır'ın Fikir ve İlim Öncüleri: 25”, guneysdoguncel.com/diyarbakir-in-fikir-ve-ilim-unculeri-25/4286/

⁶ Seyda M. Muhemedê Hezanî di hevdtîna me ya 19ê meha ewil a sala 2021ê de ev agadarî bi me re parve kir.

⁷ Me mullaqata xwe ya li ser vê mijarê digel Seydayî, di 20ê meha ewil a 2021ê de li ser telefonê kir.

⁸ Amadekarê vê gotarê bi xwe jî di nav salên 1981-1983yan li Medreseya Qubînê li ber destê Seyda Mela Ebdullahê Comanîyê (Dîlmaç) darsa tecwîdê, ji *Qerebaş Tecwîdîya tirkî* wergirtîye. Seyda, bi heman awayî feqîyên din jî hînî vî ilmî dikir. Bi tevî ku xwendekarên Îlahîyata Ankara û feqîyên Entabî, Dîyarbekirî û Çewlikê jî dihatin vê medreseyê, meqamên fermî di sala 1983yan de bi mora sor kilid li derê vê medreseyê da. Seyda li heman bajarî medreseyeke din vekir, wan di heman salê de derî li wê jî rada.

⁹ Ji bo agadarîyê zêdetir ên têkildarî vê berhemê bnr. M. Edip Çağmar, (2009). “Molla Halîl es-Si'irdî'nin *Risaletun fî İlmi 't-Tecwîd Adli Eseri*”, *Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi*, II.

3.1.1.2. *Kitabu 'd-Durri 'l-E 'la fi 'Îlmi 't-Tecwîda Mela Muhemed Hadîyê Licî*

Mela Muhemed Hadîyê Licî (1852-1912) ev menzûmeya tecwîdê bi kurmancî nivîsiye. Zeynelabidîn Amedî (Çiçek) di 7ê Şewwala 1415an¹⁰ de ev berhem bi destê xwe îstînsax kirîye. Terzê nezma wê “qesîde” ye. Bi temamî dike 119 malik e. Zeynelabidîn di rûpelê dawî (rûpelê 19an) de nivîsiye ku wî 7ê meha Şewwala 1415an da qedandîye. Temamê berhemê li gor nusxeya Amidî 19 rûpel e. Tehsîn Brahîm Doskî, berhema Sêrtî (w. 1843) û ya Licî (w. 1912) ya tecwîdê, li Hewlêrê, di sala 2010an de bi navê *Du Evhînokên Kurmancî di Îlmê Tecwîdê de* daye çapkirin (Adak, Di Edebiyata Kurdî ya Klasîk de Cureyeke Edebî: Zanistên Îslamî, 2015: 9). Mela Birhanê Tarîfî ev berhem bi alfabeya kurdî-latînî di sala 2016an de di nav Weşanên Lîsê de çap kirîye.

Heger mirov bi awayê texmînî tarîxekê ji bo te'rifê vê berhemê dîyar bike, dibe muellif ew di salên 1890î de nivîsibe. Çi heye heta ku Zeynelabidîn Amedî di 7ê Şewwala 1415an (1995) de ev berhem bi destê xwe îstînsax nekirîye, haya piranîya mezin a ehlê medreseyê jê çê nebûye. Lêbelê dîsa jî wekî kitêba dersê negihaştîye ber destê temamê ehlê medreseyê. Dîroka nivîsîna vê kitêbê digel rastî serdema Osmanîyan tê û berî Herba Mezin a Dunyayê ye jî, dîsan berbelav nebûye.

3.1.1.3. *Tecwîda Qur'anê ya Hacî Ebdulfettah el-Hezroyî*

Hacî Ebdulfettah el-Hezroyî (1872-1975) bi kurmancî ev berhem nivîsiye û ji 26 beytan pêk tê. Ev menzûme bi temamî negihaştîye ber destê me. Zeynelabidîn Amedî, ev menzûmeya kurt, di sala 2004'an de bi xetta destê xwe nivîsiye û girtiye nav *Dîwana H. Ebdulfettahî* ku di nav Mecmûeya wî ya bi navê *Selasu Menzûmatin* de ye, bi sernavê *We Lehu Eyden rehimehullahu teala fi 'Îlmi 't-Tecwîd* bi cih kiriye (Amedî, ?: 103-104). Şair, di pey selat û selama ser Cenabê Pêxember de, behsa herfên meddê û cureyên meddan kiriye. Piştî van beytan wî mijar nebiriye ser babetên din ên tecwîdê.

Bi awayê ku berhema tecwîdê di *Dîwana Fethî* (Doskî, 2012: 51-53) de cih girtiye, navê wê, *Tecwîda Qur'anê* ye û ev menzûme jî, ji 26 beytan pêk hatiye. Di nav beytan de tu sernavekî li gor mijaran nehatiye danîn. Awayê teşeyî yê menzûmeyê, bi terzê “qesîde”yê ye. Ev nusxe û ya destxeta Amedî, bi temamî eynî ne.

3.1.1.4. *Menzûmeya Tecwîdê*

Mela Yûsufê Zivingî (1908-2002) bi navê xwe yê fermî Yusuf Delen, berhemeke tecwîdê bi kurmancî nivîsiye (Adak, 2015: 9). M. Y. Zivingî, bi eslê xwe ji Zivinga Hecî Elîyan (Ağaçyurdu) e û di nav herêma rêzeçiyayên Gebarê de cih digire. Navê qebîleya wî Masekan e. Li Amûda Binxetê xwendîye. Wî li Şamê li ber destê Mela Remezhan Botî tehsîla *Îsagucî* dîtîye. Heta wefata xwe li Nisêbînê maye. Dîwaneke wî ya mextût ku ji helbestên tirkî, kurdî û erebî pêkhatîye heye (Özdirek, 2010: 716).

3.1.2. *Tecwîdnameyên Mensûr*

3.1.2.1. *Tecwîdu 'l-Qur'ana Xelîfe Yûsuf*

Ebdullah İbn Mehmûd en-Neqşebendî Xelîfe Yûsuf (1885-1965), bi navê *Îrşadu 'l-Îbad min 'Ewami 'l-Mu'mînîn*, berhemeke fiqhî li ser eqîdeya mezhebê Şafîî, bi kurmancî nivîsiye û

¹⁰ Li gor tarîxa mîladî rastî 9ê Adara 1995an dihe.

ev kitêba wî, sala 1960î, di çapxaneyeye navnediyar de, bi awayê bêdîrok de hatiye çapkirin. Di vê kitêbê de beşa tecwîdê jî, bi sernavê *Tecwîdu 'l-Qur'an* heye (en-Neqşebendî, 1960: 300). Wisa diyar e ku li gor agahiyên îro, ewiltrîn berhema tecwîdê bi kurmancî ku bi awayê nesrî/peşanî li Bakur hatiye nivîsîn, ev berhema Xelîfe Yûsif e. Cîyê wê yê di Îrşadu 'l-Îbadê de di navbera rûpelê 304-321ê de ye. Hejmara rûpelên wê hivdeh e. Nivîskar, piştî ku li ser wateya ferhengî û têgehî ya bêjeya “tecwîd”ê hin agadarî dide, bi dorê li ser mijara hukmê şer‘î yê hînbûna îlmê tecwîdê, awayê xwendina îstîaze û besmeleyê, tenwîn, îzhar, îdxam, îqlab, îxfa, med, qelqele, hukmê herfa rê, lefzetullah, demîr, sekte, weqif û mexrecên herfan sekiniye. Di lîsteya “Kitêbên Xaricî” yên medreseyan de, digel navê du kitêbên bi erebî yên tecwîdê, *Hidayetu 'l-Mustefîd*, *Metnu 'l-Cezerîyye* û *Qiraetu Seb'e*, navê kitêba Şêx Yûsufê Bazidî û *Tecwîda wî* (Seîd, 1998: 20) heye. Di nav van de wî metnê pirtûka xwe ya *Tecwîdê* li gor naveroka *Hidayetu 'l-Mustefîd fî Ehkami 't-Tecwîda* Ebû Reyme ya bi zimanê erebî, bi kurmancî amade kirîye (Girdarî, 2003: 21).

3.1.2.2. *Kitêba Tecwîda Şêx Hesênê Şêx Yasîn*

Şêx Hesênê Şêx Yasîn (1885?-1983) ku navê wî yê fermî Hasan Sola ye (Yasîn, 2020: 284), ev berhem nivîsiye. Pirtûkçeya tecwîdê wekî beşekê di nav berhema wî ya *Tuhfetu 'l-Muslimîn: Xelata Muslimanan* de cih girtîye. Weşanxaneya Nûbiharê ew di sala 2020î de çap kirîye. Nivîskarî navê her mijareke berhemê bi awayê “Babu Mexarici 'l-Hurûf” û “Babu fî Beyani Hurûfi 'l-Meddê we Sebebihi” nivîsiye û bi vî awayî wî 23 bab rave kirine. Digel van bi bêjeya “tu bizan” dirêjî dide nîşaneyên xalbandîya Qur'anê jî.

3.1.2.3. *Tecwîda Ebdulqudus Hîlmî*

Ebdulqudus Hîlmî, ev berhem nivîsiye. Sala 2004an li Stenbolê daye çapkirin (Hîlmî, 2004: 1). Di vê berhemê de hema hema hemû mijarên tecwîda qiraetê, digel mînakên wan hatine ravekirin. Pirtûk, ji 94 rûpelan pêk hatiye. Awayê vegotin û ravekirina metnê wê, bi temamî bi teşeyê peşanî ye. Digel ku aliyê rastnivîsîna metnê wê ji xeletiyên berbiçav ne xalî ye jî, wisa xuya dibe ku ev pirtûk, ewiltirîn berhem e ku li Stenbolê, bi alfabeya latînî ya kurmancî hatiye çapkirin. Nivîskarê wê, piştî “Pêşgotin” û “Adabên Xwendina Qur'anê” mijarên tecwîdê bi awayê pirs-bersivê rave kirine. Bi vî awayî xwe ketîye dirûvê tecwîda bi zimanê erebî ya bi navê *Hidayetu 'l-Mustefîd fî Ehkami 't-Tecwîda* Ebû Reyme; lêbelê ji aliyê rêza pirs û bersivan de cîyawazîyeke berbiçav di nav wan de heye. Ebdulqudus Hîlmî, berhemeke din a tecwîdê bi alfabeya erebî nivîsiye. Min ev xebata wî dît, heta ku gotara min dewam dikir jî, hîna nehatibû çapkirin.

3.1.2.4. *Elîfba û Tecwîd a Mela Ehmedê 'Eynberanî*

Mela Ehmedê 'Eynberanî, ev berhema tecwîdê bi alfabeya latînî nivîsiye û sala 2011an li Stenbolê daye çapkirin ('Eynberanî, 2011: 66). Di vê pirtûkê de hemû mijarên îlmê tecwîdê nehatine nivîsîn; tenê bi kurtî behsa tîpên muqettee, tenwîn, nûna sakin, idxam, ixfa, iqlob, xunne û qelqele hatiye kirin. Awayê nivîsîna vê berhemê, gişt bi “teşeyê peşan” e. Di nav kitêbê de “cd” jî heye.

3.1.2.5. *Destpêka Fêrbûna Qur'ana Pîroz: Elîf-Beya Hüseyin Gündüz*

Hüseyin Gündüz ev xebat bi kurmancî, bi alfabeya kurdî-latînî amade kirîye. Teşeyê nivîsê pexşan e. Weşanên Serokatîya Karûbarên Dîyanetê ya Tirkîyeyê (Türkiye Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları) ew di sala 2017an de li Ankarayê çap kirîye. Sê beşên vê kitêbê hene. Beşa ewil elîfbê ye, beşa duyem tecwîd e û beşa dawî jî tesbîhat û duayên nimêjê û çend sûreyên Qur'anê ne. Beşa tecwîdê bi pênaseya tecwîdê dest pê dike, bi danasîna mijarên mîna medd, cureyên meddê îdxam, îqlab, îzhar, îxfa, qelqele, lefzê Ellah, zemîr, sekte û îşaretên weqfê berdewam dike. Kitêb bi giştî 67 rûpel e, rûpelên wê gelek luks in. Nivîsên wê ji serî heta binî bi rengê reş û sor rengîn in û rengê kaxidê wê zer e. Koordînatore pirtûkê Yıldırım Kaplan e. Girîngtirîn taybetmendîya vê xebatê ew e ku sazîya fermî ya Cumhuriyeta Türkîyeyê cara ewil di dezgaya xwe de cih da çapa berhemeke kurmancî ya tecwîdê û bi vê qalîteya baş ew çap kir.

3.1.3. Tecwîdnameya Nezm û Pexşan Digel Hev

3.1.3.1. *Zubdetu 't-Tecwîd li 't-Talibi 'l-Mustefîd*

Şeyx Ebdurrehman el-Farûqî el-Kurdî el-Mêrgî el-Buhtî (1899-1974) kitêbeke tecwîdê *Zubdetu 't-Tecwîd li 't-Talibi 'l-Mustefîd* bi awayê pexşanî nivîsîye; peyre bi awayê nezmî ew muxteser kirîye, navê *Muxteseru 'z-Zubde* lê danîye û sala 2013an ev her du di nav hev de li Stenbolê hatine çapkirin.¹¹ Ji ber ku mijara gotara me ev berhem e, em dê li jêrê behsa wê bikin.

3.1.4. Tecwîdên Wergerî

3.1.4.1. *Tecwîdu 'l-Qur'an*

Xelîfe Yûsuf (1885-1965), berhema xwe ya *Tecwîdu 'l-Qur'anê* bi awayê adepteyî ji zimanê erebî wergeraye kurmancî. Li jorê agadarî li ser wê hatine dayîn.

3.1.4.2. *Bizanîna Îlmê Tecwîda Mela Beşîr*

Mela Beşîrê Îlyozê (1938-...) ev berhem di sala 1962yan de li Manîsayê li ber kitêbeke tecwîdê bi awayê nezmî nivîsîye.¹² Teşeyê nezmî yê menzûmeyê “qesîde” ye. Hejmara beytên wê 270 ye. Berhem, bi *Dîbace û Muqeddîmeyê* dest pê dike û peyre mijarên tecwîdê berdewam dike. Nivîskar ji bo her mijarekê bi awayê “Babu Meddê Tebîî”û “Babu Meddê Muttasil” nav danîne û 27 mijarên tecwîdê rave kirine. Ev tecwîdname hîna destxet e.

3.1.5. Tecwîdên Nivîsandî yên Neçapkirî

3.1.5.1. *Tecwîda Mermerî*

Mela Mehmûdê Mermerî ev berhem bi awayê nezmî, bi kurmancî nivîsîye û nehatîye çapkirin (Çağmar, 2009: 153).

3.1.5.2. *Kitabu 't-Tecwîda Mela Muhammedê Hezanî*

¹¹ Ji bo agadarîyên zêde bnr. Eş-Şeyx Ebdurrehman el-Farûqî el-Buhtî, *Zubdetu 't-Tecwîd li 't-Talibi 'l-Mustefîd*, (Amadekar. Muhammed Muxlis İbn Şeyx Ebdurrehman), Nûbihar, İstanbul, 2013.

¹² Şair û lêkoler Bamed Serdar di 22yê meha yekem a sala 2021ê de em agadar kirin ku Seyda Mela Beşîr jî menzûmeyerê tecwîdê heye. Piştî çendakî Xwedê kir nesîb, bi alîkariya Seyda Mela Xalisê Mehmûdkî me digel muellif, li mala wî ya Batmanê hevdîtin pêk anî. 01.02.2021)

Mela Muhemmed b. Mela Ebdulxefûr el-Hezanî ev berhem di sala 1405ê koçî (mîladî 1985) bi awayê menzûm hûnaye. Zeynelabidîn Amedî ew bi destxeta xwe di 20ê Rebûewwela sala 1409ê koçî (mîladî 1989) de ji ber destxeta muellifê wê îstînsax kirîye. Teher û teşeyê wê yê nezmî, mesnewî ye. Hejmara beytên menzûmeyê 149 e; hejmara rûpelên wê 31 e. Muellifê wê ev berhema xwe di 19ê meha 1ê ya 2021ê de, li mala xwe ya Dîyarbekirê nîşanî me da. Berhem tenê wekî destxet maye û heta nuha li tu derê, bi tu awayî nehatîye çapkirin.

3.1.5.3. *Tecwîdu 'l-Qur'ani'l-Kerîm*

Nivîskarê vê berhemê ne dîyar e û hîna bi awayê mextût maye (Çağmar, 2009: 154).

3.1.5.4. *Menzûmeya Tecwîdê ya Yusrî*

Mela Yasînê Şemê (1906-1994) berhemeke menzûm a tecwîdê bi kurmancî hûnaye (Adak, 2015: 9). Mela Yasîn ji Xerzika Pasûrê ya Dîyarbekirê ye. Paşnavê wî Toprak e. Wî li medreseyên Farqîn, Amid, Bismil, Çinar û Pîranê muderristî kirîye (Toprak, 2009: 131). Mela Yasîn, ji bo ku di xwendina Qur'anê de xeletî dernekevin û feqî wê xweş ji ber bikin, ev menzûme bi awayê weznî hûnaye. Ev menezûme hîna bi awayê destnivîs, neçpakirî maye û li ber destê lawê nivîskêr Muhammed Toprak e (Gezer, 2015: 16).

3.1.5.5. *Tecwîda Qur'anê ji Bo Zaruka ya Seyyîd Muhemmed*

Seyyîd Muhemmed ev berhem bi awayê pexşan di sala 2002an de nivîsiye. Temamîya wê 9 rûpel e û bi awayê destxet di pirtûkxaneyê Prof. Dr. Abdurrahman Adak de ye. Mijarên tê de tenwîn, îzhar, îdxam, med, hukmê herfa rê, lefzetullah, sekte û weqif e.

3.1.5.6. *Tecwîda Hêja ya Mela Ahmed Yalar*

Mela Ahmed Yalar ev berhema tecwîdê bi kurmancî bi awayê pexşan nivîsiye. Wî ev xebata xwe bi alfabeya erebî-kurdî nivîsiye û şandîye çapê. (Ertekin, 2018: 420). Mela Ahmed Yalar di sala 1951ê de li nehîyeya Mermer a bi ser Dîyarbekirê ve hatîye dunyayê.

3.1.5.7. *Qiraeta Qur'anê bi Tilaweta Tecwîdê*

A. Meretowar xebateke têkildarî tecwîd û îlmê qiraetê bi awayê pexşan amade kirîye. Wî ev xebata xwe bi alfabeya kurdî-latînî amade kirîye ku ji 100 rûpelî zêdetir e.

3.1.5.8. *Tecwîda Şêx Muhemmed Mehdî*

Metnekî destxet ê Şêx Mehdîyê Seyfulmulûkê heye ku li ser tecwîdê ye, bi kurmancî ye û di nav ris+alyekê de ye. Ev destxet, ji *Xutbeyeke* bi zimanê erebî, *Tesbîhata* piştî nimêjan û *Tecwîdu 'l-Qur'anê* pêk dihê. Metnê ku tecwîd tê de hatîye nivîsîn, ji rûpelê 7an dest pê dike. Metnê tecwîdê bi beyta “Yeqûlu Mehdîyyu'bnu Muhemmed Tahirê/Ehmedu Rebbîye'l-Kerîm el-Qadir” dest pê dike û bi awayê meznûm berdewam dike. Teherê nezma wê mesnewî ye. Hejmara beytên wê 30 ye. Seyda Mela Muhemedê Xweşa yê Erxenî¹³ ku muderrisekî

¹³ Seyda Mela Muhemedê Xweşayî, di 26ê meha yekem a sala 2021ê de ev agadarî da min. Wî fotokopiyê jî nîşanî me da.

zemanê berê yê medreseyan e, dîyar kir ku me ev metin di zemanê xwe de bi awayê derskî dixwend.

3.1.5.9. *Elîfba Zaroka ya Muhammed Ali Ensarî*

Muhammed Ali Ensarî ev pirtûkçe wekî elîfbêya Qur'anê bi kurmancî bi awayê pexşan nivîsîye. Nivîskarî, ji rûpelê 2yan heta yê 12an elîfbêya Qur'anê bi herfên erebî daye nskirin; lêbelê li jora wan bi alfabeya latîn ew rave kirine. Ji rûpelê 13an bi şûn de dest mijarên tecwîdê dike, bi taybetî ji rûpelê 20î pê ve mijara îzhar û îdxamê dide. Piştî ku cih dide hin metnên dua û sûretan, di rûpelê 33yan de bi temamî pênaseya tecwîdê dike û heta rûpelê 38an mijarên din ên tecwîdê rave dike. Hayrat Neşrîyat di sala 2013an de li Ispartayê çap kirîye. Rûpelên wê bi wêneyên rengîn hatîye xemilandin. Ev xebat mînakî cara ewil e ku bi awayekî modern pirtûkeke tecwîdê bi kurmancî hatîye çapkirin.

3.2. *Tecwîdnameya Kirmancî (Zazayî)*

Mela Muhammed b. Mela Ebdulxefûr el-Hezanî di hevdîtina me ya di 19ê meha 1ê ya 2021ê de, li mala xwe ya Dîyarbekirê dîyar kir ku tecwîdnameyeke bi kirmancî amade dike.

4. *Wekî Branş Alimên Îlmê Tecwîdê û Qurra*

Di medreseyan kurdan de tekane “branş”a mezin û sereke, gramera zimanê erebî ye. Branşên din ên zanista hedîs, tefsîr, kelam, usûl û fiqih peyre tîn. Îcaza taliban jî, di medreseyan kurdan de bi giştî li ser branşa gramera zimanê erebî hatîye dayîn. Di wextê xwe de Seydayê Licî, M. Muhammed Hadîyê Licî (1852-1912) li herêmê di nav medreseyan de wekî alimekî *mucewwid* dihat naskirin.¹⁴ Mucewwid, ji bo kesên ku xweş dizanin Qur'anê bi tecwîdê bixwînin û dersa wê ya tecwîdê û xweşxwendinê bide tê gotin. M. M. Hadîyê Licî dikaribû Qur'anê bi tecwîdê bixwenda û ders bidaya. Li welat ew meşhûr bû. Nevîyê wî Mela Xelîlê Licî jî dizanibû. Wî jî dersa tecwîda Qur'anê xweş dida.

Seyda M. Ebdullahê Comanîyê ku mezûnê Zanîngeha Ezherê ye, li ser perwerdeya tecwîdê ev agahî digek me parve kir:¹⁵ “Herçiqas îlmê tecwîdê di nav ehlê medreseyan de bi awayê pratîk baş hebû; lêbelê tetbîqa wê di pratîkê de kêmbû. Hin ji wan alimên ku kitêbên tecwîdê nivîsîne bi xwe jî, digel ku bi zanîna teorîk a vî îlmî dizanibûn, heta ku wan dersa bi awayê tetbîqî nestanda û nedaya, wan nikaribû *mutbîqîya tecwîdê* bikira. Lewre gava me vê dersê dida jî, di asta herî rehet de bû. Heta ku talib tunebûna, me bi awayê asta bilind ku di zanîngehên Îslamê de ders dihat dayîn nedida. Min bi xwe di medreseyan xwe de îcazeya tecwîdê neda kesî. Çunkî her feqîyî nikaribû di asta xwendina *qiraetê seb'e* de bixwenda.”

Şêx Muhammed Mehdîyê Seyfulmulûk (1932-2007) jî yek ji mucewwidên medreseyan e. Li herêmê bi perwerdeya îlmê qiraetê navdar bûye. Wî *îcazeta* “Qiraetê Seb'e ji Seyyid Hesenê Girikî (wf. 1997)¹⁶ wergirtîye. Nexwe zemanekî muderrîsên kurdan di îlmê tecwîdê de jî îcazet dane (Çağmar M. E., 2013: 347). Seyyid Hesenê Girikî di hîyama xwe de li Silopyayê xwedan medrese bûye û navê medreseya wî Medreseya Seyîd Hesen bûye

¹⁴ Seydayê M. M. Hezanî di hevdîtina me ya 19ê meha ewil a sala 2021ê de ev agadarî bi me re parve kir.

¹⁵ Hevpeyvîna taybet a digel Seydayî (10.03.2021).

¹⁶ Li gor Seyda Mela Ebdullahê Comanîyê mucewwidekî bi navê Seyyid Huseyn jî heye. Çunkî wî îcazeta tecwîdê ji Sûrîyeyê wergirtibû û li vir ders dida.

(Epözdemir, 2015: 130).¹⁷ Şêx Îsmâil mucewwidekî medreseya Bidlîsê ye. Wî îcazeta xwe ya îlmê tecwîdê ji medreseyên Konyayê wergirtîye. Mucewwidê herêma Xerzan/Batmanê Seyda Mela Ebdullahê Comanîyê ku wî bi xwe di salên 1980-1983yan de li Qubînê, peyre li navenda Batmanê medrese vekirîye û feqî gihandine, îcazeta xwe ya tecwîdê ji Şêx Îsmâil wergirtîye.¹⁸

5. ANALÎZA ZUBDETU'T-TECWÎD LI'T-TALIBI'L-MUSTEFÎD

Berî ku li vir em dest bi analîza berhemê bikin, serê ewil divê em dorê bidin jîyan, tehsîl û berhemên nivîskarê wê.

5.1. Jîyan û Tehsîla Ebdurrehman el-Farûqî el-Kurdî

Şeyx Ebdurrehman el-Farûqî el-Kurdî el-Mêrgî el-Buhtî di sala 1899 (1317ê koçî) de li gundê Şawura, gundekî Dihê (Eruh) ya Sêrtê hatiye dunyayê. Wî li cem bavê xwe Şêx Muhyeddîn dest bi xwendina xwe ya ewil kirîye. Di pey wefata bavê xwe de ji debara dunyayê dev ji xwendinê berdide û heta bîstsalîya xwe dûrî medreseyê dimêne. Di bîstsalîya xwe de careke din ji bo xwendinê diçe gundê Nîvelayê, ji wir diçe medreseya Tilê, Farqînê (Silîva) û Cizîrê. Di dawîyê de diçe cem Şêx Îbrahîm Heqqîyê kurê Şêx Huseynê Zîbarî Basretê û xwendina xwe li wir diqedêne, îcaza xwe werdigire. Piştî vê bi îlmê tesewwufê re eleqedar dibe û dest bi wezîfeya melatî û muderristîyê dike. Li gundê Reşîneyê (di navbera salên 1925an û 1930yê de), li Torikê (1930-1933), li Binêrvê (1933-1940), li Kanika, Tercem, Mêrgê, Şawura melatî û seydatî dike û di sala 1974/1394an de li bajarê Sêrtê wefat dike. Xelk wî li gundê Şawura li cem bapîrê wî Şêx Ebdullahê Kebîr defn dike (el-Buhtî, 2013: 4-5). Ş. Ebdurrehman li cem M. Yehya Nivîlî, M. Zahir Tivankî û M. Muhemed Kuveşîlî xwendîye (Erkol, 2016).

Gundê Şawira (Kuşdalı) digel Erûhê, berî damezirandina komara Tirkîyeyê di bin desthilatîya mîrên Botan de bû. Piştî komara nû wan ev dever ji hêla îdarî ya sîyasî ve bi ser sancaqa Sêrtê ve berdaye. Şêxê ewil ê Şawira Şêx Ebdullah e. Şêx Nûredîn û Mele Hesên kurên wî ne. Şêx Ebdurrehman jî kurê Şêx Muhyeddîn e. Ş. Ebdurrehman îcazeyê xwe ya îlmî û ya terîqeta Neqşebendî ji Şêx Îbrahîm Heqqî wergirtîye (Acar, 2016: 46-47).

5.2. Berhemên Ebdurrehman el-Farûqî el-Kurdî

Li gor ku amadekarê pirtûkê Muhemmed Muxlis b. Şêx Ebdurrehman dîyar dike (el-Buhtî, 2013: 5), ji bilî vê tecwîdnameyê 13 (sêzdeh) berhemên wî yên din ên îlmî, tesewwufî yên pexşan û menzûm hene. Wisa dîyar e ku amadekarê berhemê, lawê danerê wê ye û wî bi xwe ev kitêba bavê xwe kitêba tecwîdê *Zubdetu't-Tecwîd li't-Talibi'l-Mustefîd* sala 2013an daye çapkirin. Wekî din li gor agadarîyên din ên têkildarî Şêx Ebdurrehman el-Farûqî el-

¹⁷ Seyyîd Hesênê Girikî (wf. 1997), damezrînerê ewil ê medreseya Silopîyê ye. Medreseya wî wekî ekolekê di nav medreseyên welêt de cîyê xwe girtîye. Girik, navê ewil ê Silopîyê ye. Zemanekî gundekî Cizîrê bû, di sala 1960î de bûye navçe. (Nurullah Agitoğlu, "Sosyal Yönleri Bakımından Müderris Alimler: Seyda Molla Muhammed Agitoğlu (ö. 2007) Örneği", *Sirt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, cild 5, sayı, 2, r. 116.)

¹⁸ Hevpeyvîna taybet digel Seyda Mela Ebdullahê Comanîyê. (02.03.2021). Seyda M. Ebdullahê Comanîyê, di medreseyên xwe de zêde girîngî dida perwerdeya tecwîdê. Wekî feqîyekî wî, min di salên 1981-1983yan de dît ku heta telebeyên wî baş hînî tecwîdê nebûna, wî darsa wan a kitêbên gramera erebî nedida.

Buhtî (wf. 1974) ku hene (Aktaş, 2015: 182), wî ev berhema xwe serê ewil bi awayê pexşan, peyre jî bi awayê nezmî hûnaye (Özdirek, 2010: 713-714):

1) *Şifau'l-Ekbbab fî Feridi'l-Îbad*: Muellif ev berhema xwe bi kurmancî, bi awayê pexşan nivîsiye û peyre wekî kurteya wê bi awayê menzûm hûnaye û navê *Muxteser* lê danîye. Ev berhem wekî destxet maye û 92 rûpel e.

2) *Nehcu'n-Necah Muxteseru Nûri's-Sebah fî Ehkami'n-Nikah*: Muellif ev bi zimanê erebî nivîsiye.

3) *el-Me'fuwat fî Nehwi's-Selat*: Muellif ev bi zimanê erebî nivîsiye, peyre li kurmancî hatîye wergerandin (Erkol, 2016).

4) *Muxteseru'z-Zubde*: Ev jî li ser tecwîdê ye û wekî kurteya *Zubdetu't-Tecwîd li't-Talibi'l-Mustefîd* ye bi kurmancî ye û menzûm e.

5) *Tekmûletu Tesrîfi'z-Zencanî*: Wî wekî berdewamîya berhemeke Zencanî ev dewam kirîye û qedandîye.

6) *el-Mucizu'n-Nazif*: Berhem li ser serfa zimanê erebî ye û menzûm e.

7) *Mir'atu'l-Î'rab*: Li ser nehwa erebî ye.

8) *Liwau'l-Î'rab*: Nehwa erebî ye.

9) *Cewheru'l-Beyan*: Mijarên mîna beyan, îstîfere, û adab ên edebîyata erebî ye girtine destî.

10) *Tuheftu'l-Beyan*: Li ser hêla hunerî ya ziman û edebîyata erebî ye.

11) *el-'Eqaid*: Berhem li ser mijarên eqîdeyê ye.

5.3. Cîyê vê Berhemê di Nav Tecwîdên Kurdî de

Di nav berhemên pexşan ên îlmê tecwîdê de dirêjtirîn û berfirehtirîn kitêb e ku li Bakur bi kurmancî hatiye nivîsîn. Çawa ku hema hema hemû mijarên îlmê tecwîdê hatine ravekirin, beşek ji behsa qiraetên “Herfên Seb‘e” re jî tê de hatiye veqetandin. Her wuha ev berhem, yekem berhem e ku hem bi teşeyê nezmî, hem jî bi teşeyê pexşan hatiye nivîsîn. Li gor daneyên ber destê me ev pirtûk, di pey *Tecwîdnameya Mela Xelîlê Sêrtî* (1750-1843), *Tecwîdu'l-Qur'ana* Xelîfe Yûsuf û berhema Licî (w. 1912) de dikeve rêza çarem. Ferqa wê ya balkêş ji tecwîdnameyên din ên kurmancî ew e ku hem bi awayê nezmî ye, hem jî beytên wê bi awayê pexşan hatiye ravekirin.

5.4. Form û Teşeyê Wê

Sernavê her beşê bi zimanê ‘erebî ye û li binê wê, bi kurmancî metinê pexşan hatiye nivîsîn. Pêşî, her beşa wê, bi awayê nezmî ku ji beytan pêk tê, hatiye nivîsîn û peyre li binê wan beytan, bi awayê nesrî, rave hatiye kirin. Li gor awayê amadekirin û çapkirina berhemê, dîyar e ku nivîskar bi xwe şerha beytên xwe bi awayê pexşan kirîye. Hejmara beytên wê, (50) pêncî ye. Ji beyta 44an pê ve behsa nîşaneyên/elametên weqfê di xwendina Qur'anê de, qiraetên seb‘e, zikirên sunnet ên piştî sureta Duhayê û duaya xitma Qur'anê cih digire. Berhem, bi alfebeya ‘erebî hatiye nivîsîn. Hejmara rûpelên wê 32 ye. Li gor ku mirov ji qafiyeya malikên wê tê digihîje, cureyê nezmî yê vê menzûmeyê “mesnewî” ye. Beytên ewil ên Medda Eslî ya Tebîî:

*Medda Tebîî eslî ye sêzdeh qismê fer‘î hene / Ya fer‘î zêde med dibit hemz cezim pê re hene
Medda eslî pê re tune be elekî med wacib e/Du hereke teqdîr bike “ûtîna” bêj misal dibe*

Beytên dawî yên Qurraê Seb'e:

*Heft şêxê Qurra'an hene Nafi' Ibn Kesîr Ebû/Emr û Ibn 'Amir 'Asim Hemze Kisa' tamam dibû
Bo her yekî du suxte ne riwayetê ji wan dikin/Çardeh riwayet xeyrî şaz di Qur'anê de ew dibin*

5.5. Tertîba Mijaran

Herçiqas ev jî mîna *Metnê Cezerîye* bi teşeyê mesnewî ye jî, rêzkirin û tertîba mijarên wan ne mîna hev e. Piştî 2 malikên destpêkê, Hukmê Besmele û Îsiazeyê û Hukmê Meddê bi awayê pexşanî berdewam dike. Medda Eslî a Tabîî 2, Medda Muttesil 2, Medda Munfesil 1, Medda Lazim 2, Medda Ariz 2, Medda Lîn 1, Medda Sile û Haya Demîr 3, Hukmê Medda Bedel, Îwed, Muxeffef û Ferq û Temkîn 1, Tenwîn û Nûna Sakin 1, Îqlab 1, Îdxama Bilaxunne û Meelxunne 2, Îzhar 1, Îxfâ 1, Îdxama Misleyn 2, Îdxama Mutecaniseyn 2, Îdxama Muteqaribeyn 1, Îdxama Şemsîye 1, Îzhara Qemerîye 1, Qelqele 1, Hukmê Rayê 2, Lefzetullah 1, Seketat 1, Ha'a Sektê 2, Îlhaqa Elîfên Seb'e li cem Hefs 2, Weqif 2, Mexaricê Sebete Eşere 3, Elamat 2, Qurrayê Seb'e û Tilmîzên wan 4, Zikrê Sunnet piştî suretê Duhayê 1 û Duaya piştî Xetma Qur'anê 2 beyt e.

5.6. Zimanê Wê

Digel ku nivîskar/daner ji herêma Botan e û divîya ku taybetmendiyên devoka botê zêde bûna jî, dîsan zimanê wî zimanekî mutedîl e ku telebeyên her herêmê bi hêsanî dikarin tê bigihêjin. Ev hêsanîya zimanê daner, hem teyîsîye ser metnê pexşanî, hem jî yê nezmî. Herçiqas sernavê her mijarekê bi zimanê erebî be jî, ew term û têgehên têkildarî hînkirina Qur'an û zanista tecwîdê ku zemanê berê di kurmancî de hebûn, bi xêra vê berhemê ji wendabûnê xelas bûne:

“Tenwîn du ser du cir du ber in / Nûna sakin ew e cezim li ser bit.” (r. 13.)

Di vê beytê de bêjeya “du ser” ango “du kesre” (li herêmên din navê wan “du ziber” e), “du cir” (li herêmên din navê wan “du zêr” e) û “du ber” (li herêmên din navê wan “du pêş” e) îro hema hema wenda bûne. Em dibînin ku X. Xeyalî jî ev têgih bi heman awayî bi kar anîne. Wî ji bo herekeya “fethe” “ser”, ji bo “kesre”yê “cer” û ji bo “demme”yê bêjeya “ber” (Motkî, 2004: 11) bi kar anîye. Nivîskarê berhemê el-Farûqî telebe muxatab girtîye, xîtabî wî dike û cihnav “tu” bi kar diêne:

Du hereke yan çar û pênc tê da durust in herwekî/{Înnî era, tûbû ila, ya ehli} tê tu ji bîr nekî. (beyt 7)

{lem yentehhi, ma nefeqeh} ne demîr in tu med neke/Mislê {innehu edheke} bi dû pêncan tu med bike (beyt 14)

Hukmê medda 'îwed temkîn muxeffea herfê û ferq/Hukmê tebî'î ew dibin sebeb hebit bidê tu ferq (beyt 16)

6. FINDING/VEDÎTIN

Piştî vê lêkolînê tiştên ku min ew vedîtin, dikarim wiha rêz bikim. Digel ku muderrisên medreseyan kurdan *Nehcu'l-Enama Mela Xelîlê Sêrtî* (1750-1843) di medreseyan de wekî kitêbeke mufredatê bi telebeyan daye xwendin, wan kitêba wî ya *Risaletu fî 'Îlmi't-Tecwîd* bi awayê giştî nedaye xwendin. Ev her du berhemên Sêrtî jî di qada xwe de yên yekem in û her du jî menzûm in. Dîyar bû ku alim û muderrisên medreseyan kurdan herçiqas îlmê tecwîd ji 12 îlmên medereseyê hesibandibe jî, wan bi qasî îlmên din girîngî nedayê û di mufredatê de “bi giştî” cih nedaye tehsîla kitêbeke tecwîdê. *Tecwîda* Xelîfe Yûsuf tenê li çend medreseyan

herêma Serhedê û *Tecwîda* Şêx Muhemmed Mehdî tenê li çend medreseyan herêma Dîyarbekirê hatîye xwendin.

Di lîsteya “îlim û kitêbên ku di medreseyan kurdan de dihên xwendin” de (Gundî, 1998: 46-47) navê yek kitêbeke tecwîdê tuneye. Herçiqas di nav (12) duwazdeh îlmên medreseyan de rêza yekem a şaxê “xet, qiraet û tecwîdê” be jî (Seîd, 1998: 20); di lîsteya “Kitêbên Rêzê” û lîsteya “Kitêbên Mitalê” de, navê yek kitêbeke tecwîdê tuneye; tenê di lîsteya “Kitêbên Xaricî” de navê *Tecwîda* Şêx Yûsufê Bazidî heye. Herçiqas çapkirin hîna berî 60 salî bûye nesîbê *Tecwîda* Bazidî; bes tecwîda Mêrgî, piştî 70 salî hîna nû cara ewil hatîye çapkirin.

M. M. Hadîyê Licî (1852-1912) menzûmeya bi navê *Kitabu'd-Durri'l-E'la fi 'Îlmi't-Tecwîd*, piştî M. X. Sêrtî bi kurmancî nivîsiye. *Tecwîdu'l-Qur'ana* Xelîfe Yûsuf (1885-1965) ku piştî *Kitabu'd-Durri'l-E'la fi 'Îlmi't-Tecwîda* M. M. Hadîyê Licî (1852-1912) tê li hin cîyan di nav mufredata medreseyan kurmancan de cîyê xwe girtîye. Di pey Liceyî û Bazidî de Şêx Ebdurrehman el-Mêrgî (1899-1974) berhema xwe ya *Zubdetu't-Tecwîd li't-Talibi'l-Mustefîd* nivîsiye. Wî ev tecwîdname hem bi awayê nezim hem jî bi awayê pexşan nivîsiye, pirtûka wî heta salên 2000î nehatîye çapkirin, wekî kitêbeke dersê di medreseyan de cih negirtîye.

M. M. el-Hezanî berhema xwe ya *Kitabu't-Tecwîd* di sala 1985an de bi kurmancî bi awayê menzûm hûnaye, Z. Amidî ew bi destxeta xwe di sala 1989an de ji ber destxeta muellifê wê îstînsax kirîye. Ji wê salê heta îro, hîna jî wekî destxet li mala muellifî maye û haya kesî jê çê nebûye.

Digel ku muderris û şêxên navdar ên medreseyan kurdan ên mîna M. Xelîlê Sêrtî (bi erebî jî tecwîd nivîsiye), Şêx Mehmûd Zoqeydî bi navê *Risale fi't-Teleffuz bi'd-Dadi we't-Tai* berhemek bi zimanê erebî nivîsiye û wekî destxet maye jî, dîsa di medreseyan kurdan de “bi awayê giştî” nehatine xwendin. Di xebata qadî ya bo vê gotarê de rast lê hatim ku seydayan¹⁹ navê *Hidayetu'l-Mustefîd fi Ehkami't-Tecwîda* Şeyx M. Mehmûd (Ebî Reyme) û *Risale fi'd-Dadi* ya Şêx Mehdî da. Wan kitêbên tecwîdê bi awayê derskî, bi zimanê erebî xwendine.

Hejmar	Navê Berhemê	Nivîskarê Berhemê	Teşeyê Berhemê û Çapa Wê
1	Risaletu fi 'Îlmi't-Tecwîd	Mela Xelîlê Sêrtî (1750-1843)	menzûm, çapkirî
2	Durru'l-E'la fi 'Îlmi't-Tecwîd	M. Muhemmed Hadîyê Licî (1852-1912)	menzûm, çapkirî
3	Tecwîda Qur'anê	Hacî Ebdulfettahê Hezroyî (1872-1975)	menzûm, çapkirî
4.	Menzûmeya Tecwîdê	M. Yûsufê Zivingî (1908-2002)	menzûm, neçapkirî
5.	Tecwîdu'l-Qur'an	Xelîfe Yûsuf (1885-1965)	pexşan
6.	Zubdetu't-Tecwîd li't-Talibi'l-Mustefîd	Şêx Ebdurrehmanê Şawurî (1899-1974)	pexşan+menzûm çapkirî
7.	Tecwîda Şêx Mehdî	Şêx Muhemmed Mehdî	menzûm, neçapkirî
8	Kitêba Tecwîdê	Şêx Hesênê Şêx Yasîn (1895-1983)	pexşan, çapkirî
9	Kitabu't-Tecwîd	M. Muhemedê Hezanî	menzûm, , neçapkirî

¹⁹ Li Farqînê Mela Îhsan û hevalên wî. Sala 2008an.

10.	Elifba û Tecwîd	M. Ehmedê 'Eynberanî	pexşan, çapkirî
11.	Tecwîda Mermerî	M. Mehmûdê Mermerî	menzûm, çapkirî
12.	Menzûmeya Tecwîdê ya Yusrî	Mela Yasînê Yusrî/Şemê (1906-1994)	menzûm, neçapkirî
13.	Mela Beşîrê Îlcozê (1938-...)	Bizanîna Îlmê Tecîwê	menzûm neçapkirî
14.	Tecwîdu 'l-Qur'ani'l-Kerîm	?	pexşan, neçapkirî
15.	Elifba Zaroka	Muhammed Ali Ensari	pexşan, çapkirî
16.	Tecwîda Qur'anê ji bo Zaruka	Seyyîd Muhammed	pexşan, neçapkirî
17.	Tecwîda Hêja	M. Ehmed Yalar	pexşan, neçapkirî
18.	Destpêka Fêrbûna Qur'ana Pîroz	Hüseyn Gündüz (1955-?)	pexşan, çapkirî
19.	Tecwîd	Ebdulqudus Hilmî (1966-?)	pexşan, çapkirî

Tablo 2. Kitêbên tecwîdê yên kurmançî, nivîskarên wan û teşeyê wan.

Di medreseyan kurdan de alimên “mucewwid” jî gihastine; bes wisa zêde di nav medreseyan de cîyekî wan ê gewre xuya nabe. Tenê Seyyîd Hesênê Girkî, Şêx Muhammed Mehdiyê Seyfulmulûk û Şêx Îsmailê Bidlîsî îcazeta tecwîdê dane feqîyan. Îlmê tecwîdê di medreseyan kurdan de piştî damezirandina komara nû Tirkîyeyê, ji zimanê erebî û kurdî zêdetir bi zimanê tirkî hatîye perwerdekirin. Melayên kurd piştî qedandina tehsîla xwe ji bo ku bikaribin bi awayê fermî li gund û bajaran melatîyê bikin, ji mecbûrî ketine azmûn û îmtîhanên resmî û bi zimanê tirkî hînî tecwîdê bûne. Ev jî bûye sedem ku berhemên bi kurdî yên tecwîdê di medreseyan de nekevin rewacê. Nexwe pîr û pergaliya giştî ya perwerdeya medreseyan kurdan bi rewşa wan a rayedarî ve jî têkildar e.

Navê Mucewwidên Bîcazê	Herêma Mucewwid
M. Muhammed Hadîyê Licî (1852-1912)	Dîyarbekir
Mela Xelîlê Licî	Dîyarbekir
Seyyid Hesênê Girkî	Silopîya
Şêx Muhammed Mehdiyê Seyfulmulûk (1932-2007)	Dîyarbekir
Şêx Îsmail Medreseya Bidlîsê	Bidlîs
Mela Ebdullahê Comanîyê	Batman

Tablo 3. Muderrîsên mucewwid ên medreseyan û herêma wan.

7. NÎQAŞ/DISCUSSION

Piştî van vedîtinan mirov digihêje wê qenaetê ku di nav medreseyan kurdên Bakur de pîr û pergaleke hevgerî ya giştî di biwarê perwerdeya tecwîdê de tunebûye. Li hin medreseyan tecwîda bi zimanê erebî, li hin cîyan bi kurmançî û bi piranî jî li hin medreseyan tecwîda bi tirkî hatîye tercîhkirin.²⁰ Herwiha aliman ji tecwîdê zêdetir giranî daye ser tehsîla gramera zimanê erebî. Li gor lêkolîna me di medreseyan Bakur ên kurdan de, dersa tecwîdê mîna dersên gramera zimanê erebî cih nagire. Gotarên ku behsa kitêbên ku di medreseyan de dihên xwendin dikin qet cih nadin kitêbên tecwîdê.

²⁰ Di nav kitêbên rêzê de *Emsîle* heye ku ew jî bi zimanê tirkî ye û hema hema piranîya medreseyan Bakur wê didin xwendin.

Ev hevnegirtin dibe ku ji ber derfetên aborî û rewşa civakî ya medreseyên kurdan be. Çunkî ji nîvê dawî yê sedsala 19an pê ve mewqîfa mîrektîyên kurmanç û dimilîyan hilweşîyaye, komara nû jî tu palpiştîyê maddî-manewî nedaye medreseyên wan. Perwerdeya van meknan lawaz bûye û ew keşûhewayê gurrûgeş û birêkûpêk a tehsîla îlmên Îslamî ketîye nav mercên nebaş. Sedemekî din jî dibe ew be ku alimên van medreseyan jî bêderfetîyê nekarîne berhemên xwe yê kurdî di metbeeyan de çap bikin û li seranserê medreseyan belav bikin. Jixwe heta van salan jî piranîya feqîyan, gava kitêba xwe ya rêzê diqedand, kitêba ku dê nû dest pê bikira, bi destê xwe jî ber kitêba hevlekî xwe îstînsax dikir.

Herçiqas M. X. Sêrtî di çend beytên menzûmeya xwe ya tecwîdê de xîtabî “ciwan”an kiribe û bêjeya “bira” û “heval” bi kar anîbe jî, dibe ku muderrîsên medreseyan îlmê tecwîdê, wekî xwendineke *asta destpêkê*, ji bo telebeyên *sebî*, tîfal û ciwanan hesibandibe. Deflekî vê îddîaya me ew e ku Seydayê Licî, menzûmeya xwe ya tecwîdê ji bo zarokan amade kirîye:

Emma di piştî van bizan lazim jî bo te ey *ciwan*/Qur’an bi tecwîdkî rewan û ger ne, dê asim bibî

Ev nezmê tecwîdê me îmla kir jî bo *etfalê* pak/Da ew bixûnin her zeman ezmanê wan carî bibî (beyt 4-5)

Qismê di salis ew e ku herfa museqqele de bit/Her wekî mîma lam elîf lam mîm dibêjî ey *sebî* (beyt 21)

Sebebê meddê lîn eger sukûnê lazim bit bizan/Caiz e du cih tûl û tewessut ey *sebî* (r. 7; beyt 35)

Tenwîn jî bo du ziber û hem du zêr û pêşan dibîn/Meqsûd jî nûna sakin e nûna bicezm e ey *sebî* (beyt 39)

M. Ehmedê ‘Eynberanî, M. Ali Ensarî û H. Gündüz, kitêbên xwe yê tecwîdê, digel *Elîfbêya Qur’anê* amade kirine. Seyyîd Muhemmed jî navê kitêboka xwe ya tecwîdê *Tecwîda Qur’anê ji bo Zaruka* danîye. Li ser vê yekê fikirek jî mirovan re çê dibe ku heger medreseyên kurdan li gor mufredateke hevpar û hevbeş bihatina bikeyskirin, her seydayekî di “branş”a xwe de ders bidaya, dibû ku alimên îlmê tecwîdê jî li gor asta telebeyan kitêbên birêkûpêk ên dersê jî bo telebeyan amade bikirina û “branşa tecwîdê” çê bibûya.

Li gor mufredata perwerdeya medreseyên kurdan ên serdema me di “seffa ewil” de, tadrîsa tecwîdê, digel xwendina Qur’anê ye. Navê darsa ewil a perwerdeya Medreseya Suffe ya Dîyarbekirê (2017), *Qur’ana Kerîm Digel Kitêbeke Muxteser a ‘Îlmê Tecwîdê* ye. Cîyê baldarîyê ye ku li vir, navê tu berhemeke erebî, tirkî yaxud kurdî ya tecwîdê jî nehatîye dîyarkirin. Di pey vê astê de êdî heta sinifa 6an qet yek kitêbeke tecwîdê di mufredatê de tune. Di pey qedandina kitêbên mufredatê de bi navê “Kutubun Muqterihetun li’l-Muderrîsîn” [Kitêbên ji bo Muderrîsan Hatine Pêşnîyazkirin] heye. Di nav wan de jî mirov yek kitêbeke tecwîdê nabîne. Ev jî bi qenaeta Seyda Comanîyî²¹ jî ber ku pîr û pergala hevgirtî û disîplînîzekirî ya medreseyan jî hev pişkîliye derketîye meydanê. Zemanê berê çawa muderrîsan îlmê gramera erebî fêrî feqîyan dikir, wan digel perwerdeya îlmên neqlî yê Îslamî û îlmên aqlî yê modern, fêrkarîya îlmê tecwîdê jî dida û îcazeta wê jî dida. Hin jî aliman îcazeya xwe tecwîdê ji muderrîsên medreseyên Binxetê wergirtîye. Herçiqas alimên “mucewwid” gihaştîbin jî, di nav medreseyan de zêde ne berbelav bûne.

Wisa xuya dike ku alimên kurdan piştî lawazketina medreseyan jî hemû cure zanistên Îslamî û îlmên aqlî yê mîna mentiq, felsefe, tib û matematîkê zêdetir giranî daye ser perwerdeya gramera zimanê erebî. Li gor vê ew qenaet jî mirovan re çê dibe ku mentiq ev be: Digel îlmê tecwîdê hemû îlmên din ên Îslamî jixwe bi zimanê erebî ne. Bila telebe baş hînî vî zimanê bibin, êdî ew dikarin peyre bi awayê xwebixwe hînî îlmên din û tecwîdê bibin.

Di nav kitêbên kurdî yê tecwîdê de herî zêde navê ya Xelîfe Yûsuf derketîye pêş. Ev jî dibe ku ji ber pexşanîtiya wê be. Tiştê ku heye ew jî lokal maye û negihaştîye hemû

²¹ Hevpeyvîna taybet a digel Seydayî. (02.03.2021).

medreseyên herêmê. Ev jî dibe ku ji ber sîstema giştî ya medreseyan be ku rêkûpêkîyeke hevgiştî ya mîna medreseyên fermî yên Osmanî di nav wan de tune. Li gor X. Yûsuf di sala 1885an de hatîye dunyayê dibe ku wî berhema xwe ya *Tecwîdê* di salên 1930-40î de nivîsîbe. Çunkî ew di van salan de gihaştîye 45 salîya imrê xwe. Îca Şêx Ebdurrehman el-Kurdî ku di sala 1899an de hatîye dunyayê, di sala 1944an de hîna nû gihaştîye 45 salîya temenê xwe. Nexwe dibe ku wî piştî Xelîfe Yûsuf tecwîda xwe nivîsîbe. Bi vî awayî ewiltirîn tecwîda bi kurmancî ya “mensûr” li Bakur, tecwîda X. Yûsuf e. Çunkî kitêbeke tecwîdê ku berî sedsala 19an bi kurmancî û pexşan hatibe nivîsîn anuha xuya nabe.

Îlmê tecwîdê piştî damezirandina komara nû, di medreseyên kurdan de herî zêde bi zimanê tirkî hatîye perwerdekirin. Gava melayên kurd ji bo qadroya fermî ya melatîyê ketine azmûn û îmtîhanên resmî, ji mecbûrî bi zimanê tirkî hînî tecwîdê bûne. Vê rewşê kirîye ku berhemên bi kurdî yên tecwîdê di medreseyan de nekevin nav mufredatê. Çunkî alimên herêmê, bi tevî ku ji muderrisên xwe îcaze jî werdigiritin heta meqamên fermî îzin nedaya, wan nekarîbû xizmeta dînî di nav civaka xwe de bikira. Ciwanên ku ji Îmam Xetîban mezûn dibûn, digel ku bi qasî melayên medreseyan ne ehil bûn jî, dewletê tayînî îmamîya gund û bajarên herêmê kir. Piranîya van alimên medreseyan di 50-70 salîya xwe de ketin koşîş û têkoşînê da ku ji derve ve Îmam Xetîbên resmî biqedînin. Ne ji ber vê rewşa civakî bûya, dibe ku wan îlmê tecwîdê bi kitêbên kurdî fêrî feqîyên xwe bikira û zêdetir girîngî bidayê. Çunkî M. Mehmûdê Bazidî (1797-1867) hîna di salên 1860an de amaje bi vê rewşê dike. Wî di xebata xwe ya *Muqeddema Îlmê Serf û Be ‘de Usûlê Lazimeyê Te ‘ilmê ye bi Zimanê Kurmancî* de dîyar kirîye ku “nuha êdî medrese, alim û li Kurdistanê gelek kêma bûye, nadir peyde dibe. Alim û îlim noqsan dibe. Helbet ev, nîşaneyê dawîya dunyayê ye.” (Bazidî, 2010: 56). Çunkî herçiqas hîna ji serdema Xanî ve rewşa civakî ya kurdan ketîye merheleya hilweşînê jî, di serdema Bazidî de êdî pergala sîyasî ya mîran ji binî ber bi xerabûnê ve herikîye.

Problema vê gotarê ku “Gelo sedem çî bûn ku tecwîdnameyên kurdî di perwerdeya medreseyên kurdan de kêma ketine?” bû. Bi vê lêkolînê em gihaştin wê qenaet û bawerîyê ku pirsgerîka perwerdeyê civakî ye. Mie bi metoda xwe ya lêkolîn û lêgerînê sedem li ber çavan raxistin û em gihaştin amanca xwe. Qet nebe ji nuha bi şûn de heke hin lêkolerên din di vê qadê de bixebitin, ev xebat dê ji bo literaturê bi kêrî wan bê.

Encam

Kitêbên tecwîdê yên bi kurmancî ji alîyê teşeyî ve bi piranî menzûm in û hindê jî pexşan in. Heta sedsala 19an kitêbeke tecwîdê bi kurmancî nehatîye nivîsîn. Alimên medreseyên kurdan kitêbên tecwîdê yên bi kurmancî bi piranî bi awayê nezmî nivîsîne. Wisa xuya dibe ku ev “menzûm”bûna tecwîdnameyan ji ber karîgerîya tecwîdnameyên menzûm ên erebî ne.

Îlmê tecwîdê yek ji wan 12 îlmên bingeşîn medreseyên kurdan e ku perwerdeya wê hatîye kirin; lêbelê bi qasî îlmê gramera zimanê erebî giranîya wê tunebûye. Ji ber vî awayî alimên muderris ên fêrkarên medreseyên kurdan di biwarê şaxê tecwîdê de hindê berhem dane. Ji ber bêderfetîyên çapkirinê ev kitêbên kurmancî yên tecwîdê wekî destxet mane, li nav piranîya medreseyên welêt negerîyane. Heger derfetên çapkirina wan kêma bin jî, ji ber keşûhewayê civakî ya serdemê, îstînsaxa li ber nusxeyên destxet jî kêma maye.

Îlmê tecwîdê di medreseyan kurdan de serê ewil bi piranî bi zimanê erebî hatîye perwerdekirin, peyre hindek bi kurmançî, peyre hema hema bi temamî qelibîye bi zimanê tirkî. Herçiqas alimên mucewwid gihaştibin jî, di nav medreseyan de zêde berbelav nebûne. Lewre îcazeyê tecwîdê jî hindik maye. Sedemê ku tecwîd bi zimanê tirkî hatîye hînkirin ew e ku melayên kurd, gava ji bo qadroya fermî ya melatîyê ketine azmûnên resmî, ji mecbûrî bi zimanê tirkî hînî tecwîdê bûne û wan li gor derfetên xwe, feqîyên xwe jî bi vî zimanî hînî tecwîdê kirine.

Spasî

Ji ber alîkarîya agadarîyan di serî de malavayî bi seydayê xwe yê tecwîdê Mela Ebdullahê Comanîyê didim û peyre ji hemû seydayên xwe yên Mela Muhemedê Xweşa (Erxenî), Mela Muhemedê Hezanî, Mela Salihê Kotekan, Mela Ebdurrehmanê Teraşî, Mela Yûsufê Pîranê, Abdurrahman Adak, Mele Xalisê Mehmûdkî, Aydın Üneşi û Mela Îhsanê Farqînê ku di vê gotarê de bi min re alîkarî kirin spas dikim.

Çavkanî

- Acar, Harullah (2016). *Dîwana Şêx Ehmedê Feqîr*, İstanbul: Nûbihar.
- Adak, Abdurrahman (2015). “Di Edebiyata Kurdî ya Klasîk de Cureyeke Edebî: Zanistên Îslamî”, *Nûbihar*, 132.
- Aktaş, Mehmet Nurullah (2015) “Şark Medreselerinin İhya Teşebbüslerinde Muhammed Nurullah Seyda el-Cezerî ve Usûlü’-t-Tefsîr Adlı Risalesi”, *The Journal of Academic Social Science Studies*, 34.
- Amedî, Zeynelabidîn (?). *Selasu Menzûmat*, Diyarbekir: Diyarbekir Soz.
- Bağcı, H. Musa & Keleş, Ahmet & Önen, Hacı & Kanarya, Bayram & Kanbaz, İsmail (2017). *Kur’an Okuma ve Tecvid*, Diyarbakır: D. Ü. İlahiyat Fakültesi Lisans Tamamlama Programı.
- Bazidî, Mela Mehmûd, *Cami’eya Risaleyan û Hikayetan bi Zimanê Kurmançî*, Lîs, İstanbul, 2010.
- Çağmar, M. Edip (2009). “Molla Halîl es-Si’irdî’ nin Risaletun fî İlmi’t-Tecvîd Adlı Eseri”, *Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi*, II.
- Çağmar, M. Edip (2013). “Şeyh Muhammed Mehdi”, *Diyarbakır Ansiklopedisi V*, Ankara: Elvan Yayınları.
- Doskî, Tehsîn İbrahîm (2012). *Dîwana Fethî*, İstanbul: Nûbihar.
- Dîwana Hadî/Seyda Mela Mihemedê Licî*, Amadekar: Tehsîn İbrahîm Doskî, Nûbihar, İstanbul, 2012.
- el-Buhtî, eş-Şeyx Abdurrehman el-Farûqî (2013). *Zubdetu’t-Tecwîd li’t-Talibi’l-Mustefîd*, (Amadekar. Muhemmed Muxlis İbn Şeyx Abdurrehman), İstanbul: Nûbihar.
- el-Ebd, Mehmûd Muhemmed Abdulmunîm (2012/1433). *el-Lum’etu’l-Bedriyyeti Şerhi Metni’l-Cezeriyyeti li’l-Îmam İbnu’l-Cezerî*, Beyrût: Daru’l-Kutubu’l-İlmiyye.
- Hey’etun mine’l-Muderrisîn (1433). *el-Menhecu we’l-Bernamecu li’l-Medarisi’l-İslamiyyet*, Diyarbekir: ?
- en-Neqşebendî, Ebdullah İbn Mehmûd (1379/1960). *Îrşadu’l-İbad min ‘Ewami’l-Mu’minîn*, ?: ?

- Epözdemir, Şakir (2015). *Medreseyên Kurdistanê di Dewra Mîran û Neqşebendîyan de*, İstanbul: Nûbihar
- Ertekin, Nurettin (2018). “Mela Ehmed Yalar û Dîwana Wî”, *Diyarbakır: Alimler, Arifler, Edipler* (Edt. İbrahim Özcoşar, Ali Karakaş, Mustafa Öztürk ve Ziya Polat), İstanbul: Ensar Neşriyat.
- Gezer, Semih (2015). *Dîwana Mela Yasîn Yusrî (Metin û Lêkolîn)*, Bingöl: Bingöl Üniversitesi Yaşayan Diller Enstitüsü Kürt Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, (Teza Neçapkirî).
- Gundî, Seîd (1998). “Usûla Medresên Şerqê”, *Nûbihar*, j. 63-64.
- Gülle, Sıtkı (2006). *Tecvid Dersleri*, İstanbul: Huzur Yayınevi.
- Hîlmî, Abulkuddus (2004). *Tecwîd*, İstanbul: İhsan Yayınları.
- Huseyn, Ebdullah Rûbîn (2012/1434). *Mu'cemu'n-Nefaisi'l-Esasi*, (İşraf: Ehmed Ratib 'Ermûş), Beyrût: Daru'n-Nefais.
- Kuzu, Abdullah (2013). “Araştırmannın Planlanması”, *Bilimsel Araştırma Yöntemleri*, Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları.
- Mela Ehmedê 'Eynberanî (2011). *Elîfba û Tecwîd*, İstanbul: Nûbihar.
- Mela Seîdê Girdarî (2003). “Xelîfe Yûsuf û İrşadu'l-İbada Kurmancî”, *Nûbihar*, 89.
- Motkî, Xelîl Xeyalî (2004). *Elîfbêya Kurmancî*, (Amadekarê Çapê: Ebdusselam Bêcirmanî), İstanbul: Weşanxane Hîvda.
- Muhemmed Hadiyê Licêyî, (2016). *Kitabu'd-Durri'l-E'ila fî 'İlmi't-Tecwîd*, (Amadekar: Mela Birhanê Tarîmî), Diyarbakır: Lîs.
- Musayev, İslam (2018). “Doğu Medreselerinde Eğitim: Hakkari Mele Nezir Medresesi Örneği”, *Bülent Ecevit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, vol. 5 No. 2.
- Nesr, Etiyye Qabil (1414/1994). *Xayetu'l-Murîd fî 'İlmi't-Tecwîd*, Qahire: ?
- Önen, Hacı (2015). *Kıraat İlminin Gelişme ve Sistemleşme Süreci*, Diyarbakır: A Grafik.
- Önen, Hacı (2017). *Kıraat Tarihi ve Kıraat Farklılıklarının Kur'an Tefsirine Etkisi*, İstanbul: Rağbet Yayınları.
- Özdirek, Recep (2010). “Cumhuriyet Döneminde Şırnak Bölgesinde Yaşayan Alimlerlerin Fıkıhla İlgili Eserlerinin Değerlendirilmesi”, *Şırnak Üniversitesi Uluslararası Şırnak ve Çevresi Sempozyumu 1*, Ankara: Şırnak Üniversitesi Yayınları.
- Seîd, Mela (1998). “Mezhebên Nehwê û Kitêbên Xwendinê”, *Nûbihar*, 63-64.
- Şêx Hesenê Şêx Yasîn (2020). *Tuhfetu'l-Muslimîn: Xelata Muslimanan*, İstanbul: Nûbihar.
- Telli, Mela Ebdullah (1998). “Nêrînek li ser Medresên Kurdan”, *Nûbihar*, 63-64.
- Toprak, Z. Fuat, & Toprak, Muhammed, & Toprak, Z. Abidîn (2009). “Seyda Molla Yasin Toprak (Yüsri) Hayatı ve İlmi Kişiliği”, *Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi*, 1.
- Ünlü, Demirhan (1978). *Kur'an-ı Kerîm'in Tecvidi*, Ankara: Semih Ofset.
- Yakışık, Nizamettin (2013). “İlim ve İrfan Aşıyanı Medreseler” *Medrese Geleneği ve Modernleşme Sürecinde Medreseler*, c. 1, 05-06 Ekim 2002 Muş: M.A.Ü. Yayınları.

Çavkanîyên Zindî

Seyda Mela Ebdullahê Comanîyê, Seyda Mela Muhemedê Xweşayî, Seyda Mela Beşîrê Îlcozî, Seyda Mela Salihê Kotekan, Seyda Mela Ebdurrehmanê Teraşî, Seyda Mela Yûsufê Pîranê, Mela İhsanê Farqînê, Mela Xalisê Mehmûdkî, Mamoste Abdurrahman Adak, Mamoste Mela Merdan Newayî.

Çavkanîyên Dijîtal

www.academia.edu Fatima Harmoush